

Faust, A., The Iron I – Iron II Transition in the South: Settlement, Demography and Political Changes, in E. Baruch and A. Faust (eds.), New Studies on Jerusalem: Volume 20, Ramat Gan: Ingeborg Rennert Center for Jerusalem Studies, pp. 35-65 (Hebrew).

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות
המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)

חידושים בחקר ירושלים

הקובץ העשרים

עורכים: אייל ברוך ואברהם פאוסט

רמת-גן, תשע"ה

הכנס נערך ביום ג' בטבת תשע"ה (25 בדצמבר 2014) באוניברסיטת בר-אילן

מערכת:
פרופ' יהושע שוורץ
פרופ' זאב ספראי
פרופ' אברהם פאוסט
ד"ר אייל ברוך

מזכירת מערכת:
רחל קופל

© כל הזכויות שמורות למחברים, לעורכים
ולפרסומי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
רמת-גן, תשע"ה

השער: טראסות מעל נחל רפאים בהרי ירושלים
צילום: אברהם פאוסט
עיצוב העטיפה: יעל אלקיים

מסת"ב: 978-965-7235-18-8
E-mail: gr.jrslm1@biu.ac.il
Website: www.jerusalem-studies.com

תוכן עניינים:

	דוד אוסישקין
7	גת, לכיש וירושלים במאה ה־ט' לפסה"נ מנקודת מבט של ארכאולוג
	אברהם פאוסט
35	דרום ארץ-ישראל במעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב': שינויים יישוביים, דמוגרפיים ופוליטיים
	גרשון גליל
67	ירושלים, חמת וגת פלשתים במאה העשירית לפה"ס
	הלל גבע
93	הגבעה הדרום-מערבית של ירושלים בסוף תקופת הברזל - פירוש מציאותי של הממצא הארכאולוגי
	שון זליג אסטר
125	תפקידו של המשא בישעיה יד פס' כח-לב בהתפתחות המסורת על קדושת ירושלים
	אלון דה גרוט ושלומית וקסלר-בדולח
131	מורדות הר ציון וברכת השילוח (ברכת אל-חמרה) – סוגיה בטופוגרפיה של ירושלים בתקופה הפרסית
	איתן קליין ובוני זיסו
141	חורבת חשם שבשפלת יהודה ושאלת זיהויה עם תמננה – אחד מביצורי בכחידס
	יובל ברוך ואלכסנדר ויגמן
185	שתי מערות קבורה מפוארות מימי הבית השני בירושלים
	אורן גוטפלד והלל גבע
203	חפירות בית כנסת "תפארת ישראל" ברובע היהודי, ירושלים
	רוני רייך
211	על תפרושתם של סירי בישול בעיר ירושלים בשלהי ימי הבית השני ומשמעותה
	שלומית וקסלר-בדולח
219	מחנה הלגיון העשירי - בכל זאת על הגבעה הדרומית-מערבית
	בן ציון רוזנפלד
239	ירושלים והמקדש בעיני עורך התוספתא: עתיד בצל עבר
	אבי סולומון
257	מרד בר כוכבא: בחינה מחודשת של אמינות המקורות ההיסטוריים לאור הממצא הארכאולוגי מהקדמו המזרחי של ירושלים
	אייל מירון
279	לבעיית מקומה של השכונה היהודית בירושלים ערב מסע הצלב הראשון
	שלמה לוטן
305	תיאורים היסטוריים וגיאוגרפיים של ירושלים וסביבתה העולים בכרוניקה של מתיו פאריס במחצית המאה השלוש עשרה
	בת-שבע גרסיאל
313	היחס לירושלים בתקופת הסולטאן הממלוכי ביברס (1260-1277)
	אברהם דוד
327	בין ירושלים לחברון בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה

359

רשימת משתתפים

חלק אנגלי

אריה שמרון ומשה שירב

7*

גלישת סלע בארמון הנציב והשלכותיה הארכיאולוגיות

שמעון גיבסון

17*

חומת הפילסטרים של מתחם הר הבית בירושלים

41*

תקצירים באנגלית

דרום ארץ-ישראל במעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב': שינויים יישוביים, דמוגרפיים ופוליטיים

אברהם פאוסט

מטרתו של מאמר זה היא לבחון באופן מקיף את השינויים היישוביים והדמוגרפיים שהתחוללו בדרום ארץ-ישראל במעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב', על מנת לעמוד על התהליכים הפוליטיים שהתרחשו בתקופה זו, בה התעצבו המבנים הפוליטיים שהטביעו חותם על מפת הארץ וההיסטוריה שלה במשך מאות בשנים. חלקו הראשון של המאמר יסקור את דפוסי היישוב בתקופת הברזל א' בהר יהודה, בשפלה ובפלשת, וחלקו השני יציג את דפוסי היישוב בתקופת הברזל ב' באזורים אלו. לאחר מכן נדון בשינויים היישוביים והדמוגרפיים שעברו האזורים, ובגורמים האפשריים לשינויים אלו.

רקע

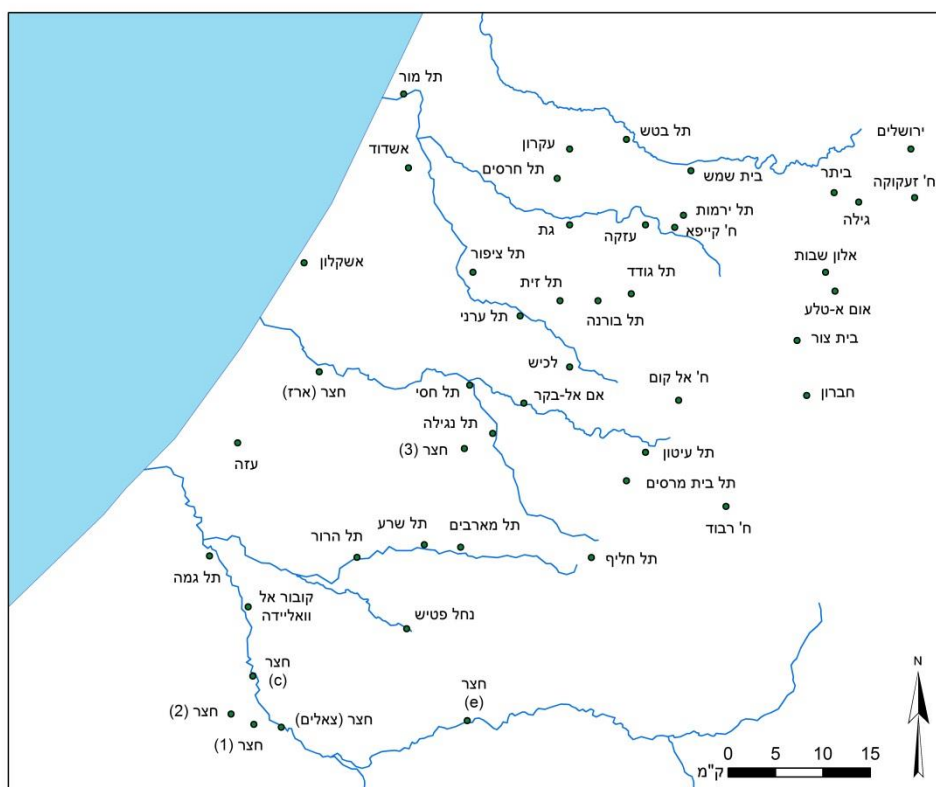
תקופת הברזל א' בדרום הארץ

בתקופת הברזל א' התחוללו בארץ-ישראל שינויים יישוביים משמעותיים הכוללים את תהליך ההתנחלות בהר, והתיישבות גויי הים במישור החוף, והתקופה זכתה לפיכך למחקרים רבים. להלן נסקור את המציאות היישובית, הדמוגרפית והפוליטית בדרום הארץ בתקופה זו, ובעיקר בסופה (לאתרים המוזכרים במאמר, ראו איור 1):

בהר יהודה נוסדו בראשית התקופה ובמהלכה, כחלק מתהליך ההתנחלות כולו, כפרים רבים, רובם קטנים ופרוורים. בעוד שבתקופת הברונזה המאוחרת זוהה בסקר הר יהודה אתר אחד בלבד, הרי שמתקופת הברזל א' זוהו בסקר חלקי זה 18 אתרים (עופר תשנ"ח: 45–46). אף כי ברור שהמספרים חלקיים, הרי שההשוואה משקפת את הקפיצה היישובית הגדולה שעבר אזור ההר. בחפירות באזור שמדרום לירושלים התגלו ממצאים בבית צור (פונק 1968), חברון (עופר תש"ן; צ'אדוויק 2005), אלון שבות (ג'בל אל-חבון; עמית תשנ"ח), ח' זעקוקה (אייזנברג 2012), גילה (מזר 1981), ח' אום א-טלע (עופר תש"ן: 188, 200), ביתר (עופר תש"ן: 200) וככל הנראה גם בח' רבוד (כוכבי 1974) ואתרים אחרים. ראוי לציין כי חלק מיישובי תקופת הברזל א' כלל לא זוהו בסקר של עופר (למשל היישוב באלון שבות), בעוד שאחרים (דוגמת גילה וח' זעקוקה), מצויים מחוץ לשטח הסקר שלו, וברור לפיכך כי מספר האתרים באזור גדול בהרבה מהמספר שנקב עופר. ראוי גם לזכור כי עקב סיבות שונות הר יהודה הוא האזור הפחות מוכר למחקר מכל אזורי ארץ-ישראל המערבית, ולעתים קרובות מגלים בו בחפירות הצלה אתרים חדשים (או תקופות יישוב חדשות ולא מוכרות באתרים שנסקרו בעבר; וראו דוגמאות רבות אצל פאוסט בדפוס א). ואולם, למרות ריבוי האתרים יש לזכור כי מרביתם היו קטנים יחסית ופרוורים, והממצאים מעידים על כך שבאזור התקיימה חברה פשוטה, וללא שלטון ריכוזי של ממש.

בפלשת, לעומת זאת, מוכרים לקראת סוף תקופת הברזל א' מספר אתרי ענק, דוגמת אשקלון, ששטחה הגיעה למאות דונמים (סטייגר ושלואן 2008: 3–4), עקרון, ששטחה בתקופה זו היה כ-200 דונם (גיטין 2005: 45; ראו גם דותן וגיטין 2008), גת, ששטחה המשוער היה כ-230 דונם (עוזיאל ומאיר 2005: 65–68), ואשדוד, ששטחה המשוער היה

כ-80 דונם (ראו למשל סטייגר 1995: 346; ניתן לשער שעזה הייתה גדולה אף היא, אך אין בידינו מידע אודות אתר זה). בנוסף, התקיימו באזור אתרים בינוניים דוגמת תל ציפור, תל מור, ותל בטש (בירן תשנ"ב; ברקו 2007; מזר תשנ"ב; 2005: 327–329) ואתרים קטנים רבים, דוגמת קובור אל וואליידה, אם אל-בקר, החצרים בנגב, נחל פטיש, תל מארבים, ועוד (וראו להמן ואחרים 2010: 151; נחשוני וטליס תשס"ח; גופנא תשכ"ג; תשכ"ד; תשכ"ו; תש"ל; גזית תשנ"ה; נחשוני תש"ע; אורן ומזר 1974; תשנ"ב). הממצאים מלמדים על היותה של החברה באזור זה חברה עירונית מורכבת, עם ריבוד חברתי ושלטון ריכוזי. מקובל שבפלשת התקיימו המרכזים העירוניים והשלטוניים החזקים ביותר בארץ-ישראל בתקופה הנדונה (בונימוביץ 1990; פינקלשטיין 1996: 236; סטייגר 1995; 1998: 168; זינגר תש"ן: 365, 378–390, 395–396; וראו גם פאוסט 2013, ושם מראי מקום נוספים).

איור 1: מפת האתרים המוזכרים במאמר

דווקא בשפלה, אזור שהיווה מרכז יישובי צפוף בתקופות לא מעטות, כולל תקופת הברונזה המאוחרת, הייתה ההתיישבות בתקופת הברזל א' דלילה ביותר, ומרבית האזור היה ריק מיישוב משמעותי (פאוסט 2013ב; השוו דגן תש"ס: 191, וראו גם איור 16; 2004: 2680; פאוסט וכץ 2011). האוכלוסייה הכנענית ששרדה את חורבן האזור בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת או ראשית תקופת הברזל א' התרכזה במספר יישובים במזרחו (כיום מוכרים היישובים בתל בית מרסים, תל עיטון, תל ירמות, בית שמש ואף בתל חליף שבגבול הנגב), ואלו יצרו מעין מובלעת כנענית קטנה בין הישראלים בהר והפלשתים במישור החוף (וראו גרינברג 1987; פאוסט 2012; פאוסט וכץ 2011; בונימוביץ ולדרמן 2011).¹ מבחינה יישובית ודמוגרפית הייתה ההתיישבות זאת קטנה בהרבה הן מזו שבהר, והן מזו שבפלשת, ודומה כי באזור לא התקיים ארגון פוליטי מורכב.

בתקופת הברזל א', לפיכך, הייתה המציאות היישובית והפוליטית בדרום הארץ ברורה למדי. פלשת, על עריה הגדולות והמבוצרות היוותה את הכוח המרכזי באזור. אזור ההר היה מרוכב ביישובים קטנים, אך ללא מרכז פוליטי משמעותי, ובשולי השפלה התקיימו מספר אתרים כנעניים קטנים, ככל הנראה בצילה של פלשת.

תקופת הברזל ב'

כאשר אנו בוחנים את המצב היישובי והדמוגרפי בתקופת הברזל ב' התמונה משתנה: ההתיישבות בהר, ממשיכה להתעצם בתקופת הברזל ב' – מגמה שראשיתה עוד בתחילת הברזל א', וסופה כלל הנראה רק במאה הח' או אפילו הו' לפנה"ס (פאוסט 2008; בקרוב; עופר תשנ"ג; תשנ"ח; פינקלשטיין 1994). למרות שאתרים כפריים רבים, דוגמת ח' זעקוקה (אייזנברג 2012), בית צור (פונק 1968), אום א-טלע (ועפר תש"ן: 202), אלון שבות (עמית תשנ"ח), גילה (מזר 1981), ואחרים ננטשו בתקופה זו (פאוסט תש"ס; בקרוב, ושם הפניות נוספות), המגמה הדמוגרפית הכללית היא מגמת עלייה, ונראה שכמו בכל חבלי ההר המרכזי, היה באזור זה מעבר של אוכלוסייה מאתרים קטנים לאתרים גדולים (פאוסט תש"ס; בקרוב). ירושלים בתקופת הברזל ב', למשל, הייתה עיר גדולה ביותר במונחים של אזורי ההר, וכללה לא רק את עיר דוד, אלא גם (כבר בשלב מוקדם של התקופה) את המורדות המזרחיים של הגבעה (דה גרוט ואריאל 2000; דה גרוט וברניק-גרינברג 2012), את אזור העופל (מזר 2011), ומשלב כלשהו של תקופת הברזל ב' גם את המורדות הצפון-מערביים של עיר דוד (בן-עמי 2014) ואולי אף מעבר לכך (ראו פאוסט תשע"ד).² ברור

¹ יישובים התגלו גם בתמנה ובגת, אך בתקופה הנדונה אתרים אלו השתייכו כאמור למערכת היישובית של פלשת.

² בן-עמי (2014) הציע לאחרונה, עקב אי-גילוייה של חומה מתקופת הברזל בחפירותיו בחניון גבעתי, כי האזור לא בוצר עד שלהי המאה הח' לפנה"ס. שאלת מועד ביצורה של ירושלים אמנם אינה מרכזית עבור מאמר זה, אך ראוי להעיר כי ההצעה בעייתית מאד: (1) ראשית, חשוב לזכור כי לא רק כל עיר, אלא אפילו כל כפר בממלכות ישראל ויהודה היה תחום בחומה (פאוסט 2000; תשס"ה א). אין זה סביר לפיכך שדווקא ירושלים, שגם החוקרים הנוקטים בגישה המינימליסטית ביותר מסכימים כי שימשה כבירת ממלכת יהודה לפחות במאות ט'-ח' לפנה"ס, לא הייתה מוקפת בחומה; (2) ראוי להדגיש כי רק במעט מקומות הגיעו החפירות בחניון גבעתי לסלע האם, כך שספק אם אי-גילוייה של חומה יכול מלכתחילה להוות ראיה כלשהי; (3) יתרה מזו, ניסיון העבר מלמד כי דווקא בירושלים (או אתרים הרריים דומים שיושבו ברציפות משך אלפי שנים) גרמו תהליכי הבנייה וההרס לנזק עצום לשרידי העבר (למשל נאמן 1996), וכי דווקא כאן יש להיזהר

שהעיר הייתה גדולה וצפופה, וההתיישבות התפשטה במהלך תקופת הברזל ב1 אף למורדות הנמוכים של הגבעה, באזורים פחות נוחים ליישוב, שחלקם לא היו מיושבים בעבר (למשל לחלקו התחתון של האזור שנחפר בחניון גבעתי). לפי חישוביו של רייך (תש"ס: 116) היה שטחה של העיר, כולל הר הבית, כ-165 דונם,³ ואין ספק שמדובר בעיר ענק ביחס להתיישבות בחבלי ההר במרבית התקופות. דומה שחברון שמשה מרכז נוסף בתקופה זו, וייתכן כי היא אף גדלה בשטחה (עופר תשנ"ב: 477, 478; צ'אדוויק 2005: 33).

בשפלה, משתנה המגמה היישובית, ולאחר ריקנות יישובית יחסית במשך תקופת הברזל א', מתחילה ההתיישבות להתאושש בתקופה זו (לדיון כללי ראו פאוסט 2013ב; וראו גם כץ ופאוסט 2014). הדבר בא לידי ביטוי בביצורים של היישובים הקיימים או הפיכתם לערים, למשל בתל בית שמש (בונימוביץ ולדרמן 2001), בתל עיטון (בהתבסס על החפירות במקום; ראו איוור 2), ובתל בית מרסים (אלברייט 1943: 37; גרינברג 1987: 56–57; ראו גם כץ ופאוסט 2014: 117), שלפחות חלקם גדלו בשטחם בתקופה זו, כמו גם ביישובם מחדש של אתרים רבים במהלך תקופת הברזל ב1, דוגמת לכיש (אוישישקין 2004; 2013), עזקה (ליפשיץ ואחרים 2012: 200, 205), תל בורנה (שי ואחרים 2012), תל זית

במיוחד מהסקת מסקנות על בסיס היעדר ממצא. כמובן שלנוכח השטחים המצומצמים שבהם הגיעה החפירה בחניון גבעתי לסלע האם יש להיזהר שבעתיים, אך גם אם היו החפירות מקיפות היה ראוי במקרה שכזה לנקוט משנה זהירות; (4) ראוי גם לזכור כי ייתכן מאוד שהחומה ניצבה מעל לשטח החפירות, בקצה השטח הרמתי (הצר) של גבעת עיר דוד ומעל למדרון. אם הצעה זו נכונה, נבנו בתי המגורים שהתגלו בחניון גבעתי מחוץ לשטח המבוצר; (5) אפשרות נוספת היא שכל השטחים הבנויים נכללו בתוך החומות, וכי החומה נבנתה נמוך יותר ביחס לגיא (הטירופיאון), כלומר ממערב לשטח החפירות הנוכחי. נימוקים אלו מלמדים כי מסקנותיו של בן-עמי, המבוססות על היעדר ממצאים בחפירות חלקיות ובאזור מוגבל, אינן יכולות לשמש ראיה להיעדר חומה אפילו בשטח מצומצם זה, ועל אחת כמה וכמה שאי אפשר להציע על בסיס זה כי עיר גדולה כמו ירושלים לא הייתה מוקפת חומה. ראוי להדגיש כי מאחר שבן-עמי סבור כי רק בשלהי המאה הח' הוקפה העיר חומה, הרי שלשיטתו אפילו עיר הענק של שלחי המאה הח' לפנה"ס – עד בניית החומה הרחבה ערב מסעו של סנחריב – שכללה לא רק את עיר דוד ומורדותיה, אלא גם את העופל, הר הבית, ואף חלקים נחרבים מהגבעה המערבית, לא הוקפה בחומה! כל זאת בזמן שבו כל כפר בממלכות ישראל ויהודה היה מוקף בקיר תוחם. שחזור מעין זה הנו בלתי סביר.

³ ראוי לציין כי לאחר התגליות האחרונות באזור העופל, אין היגיון רב בשלילת הכללתו של הר הבית בתחומי ירושלים בתקופת הברזל ב1 (ואפילו השלב הקדום של תקופה זו), שכן אז הייתה העיר בנויה במדרון חסר הגנה, ואפילו ללא אוכף מישורי לפני החומה. בכל מקרה, שטחה של גבעת עיר דוד הוא 45 דונם (רייך תש"ס: 116), ושטח זה אינו כולל את העופל, כך שגם אם נבחר להפחית את שטחו של הר הבית בכ-60 דונם לכל הפחות (ומספר זה, כמו כל חישוביו של רייך, לא כולל שטחים בנויים במדרון המערבי של העיר [חניון גבעתי] כך שברור ששטח העיר היה גדול מהמספרים שחישב רייך). אפילו אם ננקוב במספר מינימליסטי זה, עדיין מדובר בעיר גדולה מאוד במונחים של אזור יהודה, ובוודאי שכך הם פני הדברים אם נקבל (כפי שלדעתי סביר יותר) כי העיר כללה גם את הר הבית (למשמעות שטחה של ירושלים לשחזור ההיסטוריה הפוליטית בתקופת הברזל ב1, ראו גם פאוסט תשס"ה ב). לשחזור הרואה בהר הבית את ליבה של ירושלים הקדומה, ראו ליפשיץ, פינקלשטיין וקון תשע"ה.

⁴ יש לציין כי ביהודה יש מעט עדויות ישירות להתיישבות, שכן זהו האזור הפחות מוכר למחקר מכל אזור הארץ (ממערב לירדן; פאוסט בדפוס א). עם זאת, העדויות הקיימות מהר יהודה תואמות לעדויות משאר אזורים, ובמיוחד מאפשרות להשלים את השחזור ההיסטורי ביתר ביטחון (וראו עוד להלן).

(טאפי 2009 ; 2011), ועוד.⁵ דומה כי את האפיזודה היישובית קצרת המועד בח' קייפא (גרפינקל ואחרים 2010 ; תשע"ב) יש להבין כחלק מתהליך התיישבות זה, אלא שבניגוד לשאר המקומות, זו שבח' קייפא לא צלחה, והיישוב נהרס זמן קצר לאחר שיושב (הדבר כנראה קשור גם לכך שח' קייפא נבנתה עוד בראשית התהליך של ההתיישבות מחדש בשפלה, וראו עוד להלן).

איור 2 : חומה מתקופת הברזל ב' מתל עיטון
(תשליב של צילומי אוויר מעונות 2011–2012 ; צילום בידי סקיי-ויו)

בפלשת לעומת זאת, ניתן לדבר באופן כללי על ירידה יישובית משמעותית, עם מעט יוצאי דופן. שטחה של עקרון הצטמצם בכ-80% וירד לכ-40 דונם (גיטין ודותן תשנ"ב: 1001 ; דותן וגיטין 2008 : 1995), ודומה כי גם אשקלון הצטמצמה בשטחה בתקופה זו

⁵ אתרים נוספים שנוסדו (מחדש) בתקופה זו (גם אם בחלקה המאוחר) בשפלה ובמישור החוף הפנימי כוללים ככל הנראה את ח' אל קום (דיוור 1997), תל גודד (גיבסון 1994), תל נגילה (שי ואחרים 2011) ותל ערני (ייבין תשנ"ב). הנושא נידון בהרחבה אצל פאוסט 2013ב.

(סטייגר 2008: 1584; סטייגר ואחרים 2008: 308). מרבית האתרים הבינוניים והקטנים, דוגמת תל ציפור (בירן תשנ"ב: 1330), תל מור (ברקו 2007: 246), קובור אל וואלידה (להמן ואחרים 2010: 151), ח' אם אל-בקר (נחשוני וטליס תשס"ח), נחל פטיש (נחשוני תש"ע), תל מארבים (אורן ומזר 1974; תשנ"ב), ו"החצרים" (גופנא תשכ"ו; גזית תשנ"ה; תשנ"ו: 14; 2008) ניטשו לחלוטין. אתרים נוספים, דוגמת תל בטש (מזר ופאניץ-כהן 2001: 274, 277–278) וכנראה גם תל חסי (הרדין ואחרים 2012: 24–25, 34), שינו לחלוטין את אופיים, עד כדי כך שהחופרים הציעו כי מדובר במעבר לשליטה של מערכת פוליטית נפרדת. גת, לעומת זאת, לא רק שלא הצטמצמה בשטחה, אלא אף גדלה בצורה דרסטית לכ-500 דונם (עוזיאל ומאיר 2005: 62, 68, וראו גם מאיר ועוזיאל 2007: 34; ייתכן שגם אשדוד גדלה בשטחה בזמן זה; בן שלמה 2003; אך ראו פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001; 2004; לדיון והפניות, ראו גם פאוסט 2013א: 180). גת יוצאת דופן בעניינים נוספים (להלן), וברור כי מדובר במגמה חריגה, גם אם חשובה (וראו פאוסט 2013א: 191–192; פאוסט ולב-טוב 2011: 26, הערה 11; 2014: 15–16, 17). מתוך 22 האתרים החפורים שהתקיימו בתקופת הברזל א' באזור פלשת, 14 (בעיקר קטנים ובינוניים) ניטשו לחלוטין, וכפי שראינו גם חלק מאלו שהמשיכו להתקיים הצטמצמו בשטחם, ואחרים שינו את אופיים באופן קיצוני. רק אתרים מעטים מציגים המשכיות תרבותית, ומתוכם אחד או שניים אף גדלו באופן דרסטי.

מן הראוי לציין כי הירידה היישובית בפלשת לוותה גם בשינויים חומריים באזור זה:

• הקרמיקה הפלשתית שנוצרה בהשפעה אגאית והתפתחה במשך כמאתיים שנה נעלמה לחלוטין בראשית תקופת הברזל ב'. חשוב להדגיש כי אין מדובר בירידה הדרגתית, אלא להפך, ובמהלך כמאתיים השנים הראשונות להתיישבות הפלשתית עלה בהדרגה אחוז הקרמיקה ה"זרה" בפלשת (פאוסט ולב-טוב 2011; 2014; וראו גם מסטר ואג'ה 2011), עד שבראשית תקופת הברזל ב' נעלם סגנון עיטור זה לחלוטין (דותן תשכ"ז: 71, 250; 1982: 218, 296; אהרני תשל"ח: 166–167; קמפינסקי 1983: 77; מזר 1990: 328; עוזיאל 2007: 167–168; בן שלמה 2005: 185; 2006: 22–24; פאוסט ולב-טוב 2011; מאיר 2013: 240, ורבים אחרים).

• צריכת חזיר גבוהה הייתה כנראה אחד ממאפייני המרכזים הפלשתיים בתקופת הברזל א' (הסה 1986; 1990; פינקלשטיין 1996א: 206, ורבים אחרים),⁶ אלא שגם כאן ניתן לראות שינוי דרסטי. לאחר שבמהלך תקופת הברזל א' הגדילו הפלשתים בהדרגה את אחוז החזיר בדיאטה שלהם (לב-טוב 1999; 2006; פאוסט ולב-טוב 2011: 18–21; 2014: 10–11), ירד משקלו של מרכיב זה בצורה דרסטית במרבית האתרים בתקופת הברזל ב' (למשל בעקרון ובאשקלון; לב-טוב 1999; 2006; פאוסט ולב-טוב 2011; 2014: 14, ושם הפניות נוספות). גת מהווה יוצא דופן גם מבחינה זו, ובה לא זוהתה ירידה באחוז החזיר בתקופת הברזל ב' (לב-טוב 2012; ראו גם פאוסט ולב-טוב 2011; 2014).

⁶ בכפרים באזור פלשת התגוררה אוכלוסייה מקומית ("כנענית", כלומר כזו שלא אימצה את הזהות הפלשתית), וזו לא צרכה חזיר בכמויות משמעותיות (פאוסט 2013א: 187, 194; פאוסט ולב-טוב 2014: 10–11; השוואת ספיר-חן ואחרים 2013: 1, 10, 11). הדיון דלהלן מתייחס לאתרים המרכזיים בלבד.

• בתקופת הברזל א' השתמשו ככל הנראה הפלשתים בכתב ליניארי, בהשפעת העולם האגאי. בתקופת הברזל ב', לעומת זאת, אימצו הפלשתים את הכתב המקומי (למשל זינגר תש"ן: 398–401; 2009; קרוס וסטייגר 2006: 131; עוזיאל 2007: 167).
אין זה המקום לדיון מקיף, ונציין כי שינויים דומים ניתן לראות במספר מאפיינים חשובים אחרים, ודומה כי הפלשתים אף אימצו את מנהג המילה (לגברים) בתקופה זו (פאוסט 2006; בדפוס ב, ושם הפניות). ברור שהפלשתים לא שינו לחלוטין את אורח חייהם, ובוודאי לא התבוללו (סטון 1995; גיטין 1998), אבל אין ספק כי מרבית המאפיינים ה"זרים" שלהם אבדו בשלב זה, והחברה הפלשתית (שהוסיפה לשמור על זהות משלה) השתלבה במרחב מבחינה חומרית, לאחר 150–200 שנה שבהן היא הדגישה יותר ויותר דווקא את זרותה.⁷

דיון

שינויים יישוביים התרחשו אפוא בכל שלשת חבלי הארץ הנדונים כאן, אלא שאין מדובר במגמות אחידות. ובצד גידול יישובי, לעתים דרמטי, ניתן לראות גם יישובים שניטשו, ואף אזורים שניכרת בהם ירידה משמעותית (ראו איור 3). כיצד ניתן להבין שינויים יישוביים אלו?

ההתיישבות בהר חוותה משבר בשלהי תקופת הברזל א', ובמקומות אחרים הראיתי כי הוא נבע כנראה מאיום חיצוני, שנבע מן הסתם מפעילות הפלשתים באזור (פאוסט תש"ס; 2003; 2007; בקרוב, ובאלו ספרות נוספת; כנגד פינקלשטיין 2005; גראבה 2007; הרצוג 2007; סילברמן 2007). איום זה הוביל לנטישתם של אתרים קטנים רבים דוגמת גילה, ח' זעקוקה, אום א-טלע, אלון שבות, בית צור, ואחרים, אשר אוכלוסייתם התרכזה באתרים אחרים, שכתוצאה מכך גדלו כמובן בשטחם, ולפיכך היו מותאמים אף טוב יותר להתמודד עם האיום החיצוני. דומה כי התכנסות האוכלוסייה לאתרים מרכזיים הייתה חלק מתהליך היווצרות המדינה בהר.

ההתיישבות בשפלה, לעומת זאת, גדלה באופן כה דרסטי, עד שברור שאין מדובר בתהליך טבעי (וראו להלן). גם היישובים הקיימים גדלו באופן משמעותי (תל עיטון, למשל, לא רק בוצר בתקופה זאת, אלא גם התרחב מאוד בשטחו), ותוספת היישובים שתוארה לעיל בוודאי שאינה ניתנת להסבר על ידי גידול טבעי של האוכלוסייה המקומית הדלילה (ראו עוד להלן). שינויים הדרגתיים אלו התחוללו רק במהלך תקופת הברזל ב1, כלומר לאחר תהליך הנטישה וההתכנסות שתואר לעיל בהר.

גם הירידה הגדולה בפלשת שהתחוללה אף היא רק בראשית תקופת הברזל ב1, כלומר כדור לאחר התהליך בהר, אינה "טבעית", ודורשת הסבר. הצורך בהסבר מודגש ביתר שאת עקב העלייה הדרמטית בשטחו של אתר אחד ואולי אף שניים (גת, ואולי אשדוד) בדיוק באותו אזור.

⁷ מבחינה חומרית, באה השתלבות זו לידי ביטוי לא רק בנטישת המסורות "הזרות", אלא גם באימוץ הקרמיקה האשדודית, שיוצרה בהשראת העולם הפיניקי (השוו קאנג 2013; פאוסט 2013: 189–191; בדפוס, ושם הפניות נוספות).

איור 3: שינויים בהתיישבות בשפלה ובדרום מישור החוף במהלך המעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב'

לכאורה ניתן לנסות ולהציע הסבר מקומי כזה או אחר לכול נטישה, ירידה או בנייה של יישוב. כך למשל, ניתן להציע כי ירידתה של עקרון נבעה מעלייתה של גת, ומדובר בתופעה אזורית בלבד (השוו מאיר ועוזיאל 2007). ואולם, אפילו היה זה נכון, אין בכך בכדי להסביר את נטישתם של כמעט כל האתרים הקטנים בפלשת בראשית תקופת הברזל ב'. גם את בנייתה של ח' קייפא ניתן לכאורה להסביר במספר דרכים. החופרים קשרו את האתר להר (גרפינקל ואחרים 2010; תשע"ב; וראו גם פינקלשטיין ופנטלקין 2012; פאוסט 2013: 213–214, וראו עוד להלן), אך בעבר היו שסברו כי מדובר באתר פלשתי (נאמן 2008; אך ראו גם נאמן 2010), ולאחרונה יש הסבורים כי מדובר באתר כנעני שנבנה על ידי תושבי האתרים הכנעניים הסמוכים (נאמן 2010; קוך תשס"ב; וראו לאחרונה גם לדרמן ובונימוביץ תשע"ה). אין ברצוני לדון במאמר זה בהסבר נקודתי לכל תופעה ויישוב, מכיוון שבדיקה צרה מדי עלולה להשאיר הסברים רבים מדי בגדר "אפשריים", ולהלן ברצוני להתייחס לתהליכים היישוביים והדמוגרפיים המקיפים שהוצגו לעיל, ולנסות להסבירם באופן מקיף ושיטתי, כחלק מתהליך שלם (שהרי כל הסבר נקודתי, גם אם הוא אפשרי ועומד בפני עצמו, אינו יוצר תמונה שלמה, ועלול להתנגש עם הסברים נקודתיים אחרים). להלן, לפי העיקרון של התער של אוקהם, ננסה להבין את מכלול השינויים היישוביים-דמוגרפיים כחלק מתהליך אחד.

ההר: המצב בהר, למרות השינויים במגזר הכפרי (לעיל, וראו פאוסט בקרוב), נראה כמלמד על רציפות תרבותית-פוליטית, גם אם זו לוותה בשינויים ומשברים. התרכזות האוכלוסייה ביישובים מרכזיים חיזקה את ארגונה הפוליטי, אך לא הובילה לשינוי אוכלוסין, ואף לא למשברים בתרבות החומרית. מדובר על עלייה במורכבות פוליטית, תוך המשכיות תרבותית. לנוכח מיעוט המחקר בהר אין בידינו ידיעות רבות, אך המצב בירושלים יכול בהחלט לשמש כדוגמה, והוא מלמד על גידול משמעותי בשטחה של העיר בתקופת הברזל ב¹, ואפילו בשלב הקדום של תקופה זו (ראו לעיל, והשוו גם כץ ופאוסט 2014, ושם הפניות).

פלשת: ההיחלשות היישובית בפלשת נראית כמשקפת את היחלשותם הפוליטית של הפלשתים. על המצב בחלק מהיישובים העירוניים כבר עמדו חוקרים רבים כארליך (1996: 53–55) ומזר (2007: 135), והצטברות המידע מאתרים בינוניים וקטנים רבים רק מחזקת את מסקנותיהם ביתר שאת.

חיזוק למסקנה הקושרת בין השינויים היישוביים-דמוגרפיים לשינוי במעמד הפוליטי של הפלשתים ניתן לראות בשינויים התרבותיים החריפים שעברו על פלשת באותו פרק זמן בדיוק. נטישתם של מרכיבים "זרים" ואימוצם של מרכיבים חומריים-תרבותיים מקומיים קשורים לשינוי באסטרטגיית ההגדרה העצמית של הפלשתים (ראו גם פאוסט 2013א, ושם ספרות נוספת). במהלך תקופת הברזל א' היו הפלשתים הגורם הפוליטי והצבאי הדומיננטי בכל המרחב, והם נאבקו על ההגמוניה באזור. דומה כי הם השתמשו בזרותם (האמיתית והמדומינת) ככלי להגדרתם העצמית. הדבר חידד את זהותם "הזרה", המנוגדת לזו של ה"ילידים", וזו הסיבה לכך שהם הגדילו במהלך התקופה את המאפיינים הזרים בתרבותם והדגישו אותם. תהליך זה, לפיכך, הוא האחראי לגידול ההדרגתי באחוז הקרמיקה הפלשתית (שנוצרה בהשראה אגאית והייתה שונה מהקרמיקה הארץ-ישראלית המקומית) במהלך תקופת הברזל א' (פאוסט ולב-טוב 2011: 21–23; 2014: 9–10, וספרות נוספת, וראו גם מסטר ואג'ה 2013)⁸, ואף לגידול בצריכת החזיר (שהייתה מלכתחילה התנהגות "זרה"; לב טוב 2006: 211–212; ראו גם פאוסט ולב-טוב 2011: 18–21).⁹ אי שם בתחילת תקופת הברזל ב' שינו הפלשתים את אסטרטגיית ההגדרה העצמית שלהם, ואת יחסיהם עם שכניהם, ולמרות ששמרו על זהותם הנפרדת, הם נטשו את מרבית המאפיינים "הזרים" בתרבותם, ואימצו מרכיבים מקומיים. דומה כי כמו במקרים רבים אחרים היו לכך סיבות חיוביות ושליטיות. הסיבה השליטית הייתה היחלשותם הפוליטית ואולי גם הצבאית של הפלשתים. פלשת גופא אמנם לא נכבשה כנראה בידי אף גורם, אבל חולשתם היחסית של הפלשתים גרמה לכך שהם פסקו להלחם על ההגמוניה בכל ארץ-ישראל (ועל הרווחים הכלכליים שנלוו לשליטה שכזו). במקביל, הלכו גם הסיבות "החיוביות" לשינוי והתחזקו. מדובר בסיבות כלכליות, שאינן קשורות לארץ-ישראל גופא, אלא לסחר הפניקי, בו הלכו הפלשתים והשתלבו (לסחר זה, ראו מסטר 2009; וראו גם פאוסט וויס 2005; 2011). חולשתם הפוליטית מחד, והעלייה בחשיבותו של הסחר הפניקי מאידך, גרמו לפלשתים

⁸ לחשיבותה האתנית של קרמיקה זו, ראו בונימוביץ ופאוסט 2001; קילברו ולב-טוב 2008; בונימוביץ ולדרמן 2011; פאוסט 2006; פאוסט ולב-טוב 2011, וראו גם גלבוץ, כהן-ויינברגר וגורן 2006.

⁹ לצריכת החזיר, ראו גם פינקלשטיין 1996א: 206; בונימוביץ ולדרמן 2009; פאוסט 2006; פאוסט ולב-טוב 2011; ראו גם ספיר-חן ואחרים 2013; פאוסט ולב-טוב 2014: 9–10.

לנטוש את הזרות כאסטרטגיה למשא ומתן אתני, ומכאן השינויים החומריים בפלשת, שהדגישו כעת את השתלבותם במרחב. גת, וכנראה גם אשדוד ואשקלון, נותרו מרכזים משמעותיים. ואולם, בעוד ערי החוף קיימו אינטראקציה בעיקר עם המערכת הפניקית, הרי שגת ניצבה מול יהודה (להלן). עקב כך, דווקא בגת הוסיפו הפלשתים להגדיר את עצמם גם "כנגד" הישראלים (או היהודאים), ולפיכך שמרו עדיין על מעט מרכיבים "זרים" דוגמת צריכת החזיר, שכן אלו סייעו להם בשמירה על זהותם במהלך התמודדותם והגדרתם העצמית אל מול הישראלים (שעדיין נותרו ה"אחר" שלהם, בשונה למשל מהמצב באשדוד, בו קיימו המקומיים אינטראקציה בעיקר מול הפיניקים והגדירו את עצמם ביחס אליהם).

השפלה: ההתיישבות המוגברת בשפלה קשורה כנראה להר. הממצאים באתרים החדשים שהוקמו באזור¹⁰ דומים לאלו שביהודה, ושונים מאלו שבפלשת, והדבר גרם לכך שהחופרים של כל האתרים החדשים קשרו אותם במובהק ליהודה.¹¹ כך למשל זוהתה לכיש כעיר השנייה בחשיבותה בממלכת יהודה אחרי ירושלים (אוישיקין תשע"ג: 172) וכמצודה יהודאית (אוישיקין 2004: 78–82), תל בורנה זוהתה כעיר מבצר יהודאית אל מול גת (שי ואחרים 2012), תל זית פורשה כעיר יהודאית (טאפי 2009), השכבות מתקופת הברזל ב 1 בתל חרסים זוהו כיישוב ישראלי (גבעון 2008: 1767), ועוד (וראו דיון מקיף אצל פאוסט 2013; 2013ב). גם העובדה שבהמשך תקופת הברזל ברורה לחלוטין זהותם של האתרים לא רק לפי הממצא הארכיאולוגי אלא גם לאור המקורות הכתובים, האשוריים והמקראיים כאחד (פאוסט 2013ב, ושם ספרות נוספת) תומכת בזיהוי זה.

ואולם, זיהויים של האתרים כיהודאיים נתמך לא רק במאפייני תרבות חומרית שהתגלו בהם, אלא גם בעדויות נסיבתיות. ברור שאי אפשר לראות בגידול הדרסטי בשפלה את תוצאותיו של גידול טבעי בלבד, שהרי השפלה הייתה כמעט ריקה מיישוב קודם לכן (ראו עוד להלן). מאידך, ברור שאין מקור האוכלוסייה בפלשת, שהרי הממצאים שונים מאוד מאלו שבפלשת, ובכל מקרה, פלשת עברה משבר חריף ואין זה סביר שהיא השתלטה על השפלה דווקא בתקופה זו. אנו נותרים, כפי שאכן סברו חופרי האתרים השונים, עם האפשרות שהאוכלוסייה קשורה ביהודה (וראו גם פאוסט בדפוס א). דומה שחלק מתושבי האתרים שננטשו בהר, עברו בשלב כלשהו לשפלה, שנפתחה עתה בפניהם והאפשרויות הכלכליות בה היו מבטיחות, ועיבו באופן משמעותי את אוכלוסיית האזור.

ניתן עתה להבין את כל השינויים שתוארו לעיל כחלק מתהליך היסטורי-יישובי אחיד. בתקופת הברזל א' היו הפלשתים הגורם הדומיננטי בארץ-ישראל כולה, ובוודאי בדרומה. הפלשתים נאבקו על השליטה וההגמוניה הצבאית, הפוליטית והכלכלית, והשפיעו על אזורים שונים, ומן הסתם הטילו את מרותם על חבלי ארץ רבים. במהלך תקופה זו הגדילו הפלשתים בהדרגה את המאפיינים "הזרים" בתרבותם, מכיוון שהדבר שירת את האינטרס שלהם במאבק על ההגמוניה אל מול ה"אחרים" – ה"לידים". בהתאם, היה לפלשתים עניין

¹⁰ שונה המצב באתרים הכנעניים הותיקים. כאן, המשיכה להתקיים האוכלוסייה הכנענית לתוך תקופת הברזל ב', ורק לאחר דורות רבים, כתוצאה מתהליך ארוך של התבוללות, אימצה כנראה האוכלוסייה את הזהות היהודאית. עניין זה יידון בפירוט במקום אחר (ראוי לציין כי חלק מהמאפיינים ה"לא יהודאיים" עליהם הצביעו להמן וניימן 2014: 78–79, מתייחסים לאוכלוסייה זו, וראו עוד להלן).

¹¹ אין זה המקום לדון בהשלכות של ה"דמיון" בתרבות החומרית בין אתרי השפלה וההר על זהותם האתנית של התושבים. היחס בין זהות ותרבות חומרית הינו מורכב (פאוסט 2006) והעניין יידון במקום אחר.

להבדיל את עצמם מהאוכלוסייה "המקומית", ומוצאם הזר (דמיוני או אמיתי; ברור שאוכלוסייה מקומית לא מועטה התבוללה ואימצה את הזהות הפלשתית, שכמו כל זהות עברה שינויים ומטמורפוזות) שירת אותם בהדגשת הניגוד בינם למקומיים מחד, ובהגברת הליכוד הפנימי בין קבוצות שונות שהתקיימו בקרבם מאידך (פאוסט 2013א; בקרוב). תושבי המובלעת הכנענית הקטנה ששרדה במזרח השפלה (בעמק התלם ובשוליו) היו מן הסתם תחת הגמוניה פלשתית, ישירה או עקיפה, בתקופה זו, אך הם נאבקו לשמור על הגדרה עצמית כנגד הפלשתים מחד, והישראלים מאידך (פאוסט וכץ 2011, וראו גם בונימוביץ ולדרמן 2011). באשר לאחרונים, בעשרות הכפרים הקטנים שנוסדו בהר התקיימה חברה פשוטה ולא ריבודית, שלא היוותה בתקופה זו יריב לשאיפות הפלשתיות להגמוניה. דומה כי תהליך נטישת הכפרים שהוזכר לעיל נבע מהתמודדות זו, והתרכזות האוכלוסייה ביישובים מרכזיים היה מה שאפשר לה בסופו של התהליך את ההתמודדות מול הפלשתים.

בראשית תקופת הברזל ב' לפנה"ס חלו שינויים במצב הפוליטי שתואר לעיל. חלק מן השינויים קשור מן הסתם גם בשינויים מקיפים יותר, אבל חלקם בוודאי קשור למציאות בארץ-ישראל גופא. בפרק זמן קצר יחסית של דור או שניים (ואולי מעט יותר) חלה ירידה יישובית משמעותית בפלשת, במקביל לצמיחת המרכז הגדול בגת (ואולי גם התפתחותו של מרכז נוסף באשדוד). גם השפלה מתמלאת מחדש ביישובים, ולמרות שכאן מדובר בתהליך ארוך הרבה יותר (שנמשך במהלך כל תקופת הברזל ב'), הרי שראשית התהליך בשפלה הייתה במקביל, ואולי אף מעט מוקדמת לשינויים בפלשת. בראשיתו של התהליך הופכים חלק מהיישובים הקיימים בשפלה, דוגמת תל עיטון, תל בית שמש ואולי גם תל בית מרסים למבוצרים (ייתכן שבחלק מהם זה קרה רק בהמשך תקופת הברזל ב'), ובמקביל ובנוסף נוסדים יישובים חדשים (הראשונים שבהם, פחות או יותר במקביל לשינוי באתרים הקיימים). הניגוד בין המגמות היישוביות בשפלה לאלו שבפלשת, כמו גם הקשר הישיר שבין התרבות החומרית באתרי השפלה ליהודה, שוללים את האפשרות כי הפלשתים היו אלו שהתפשטו ויישבו את השפלה. למרות שמיעוט המחקר הארכיאולוגי בהר אינו מאפשר לנו לראות את התמונה במלואה, ברור שהגורם האחראי לעלייה בשפלה, ואולי גם באופן חלקי לירידה בפלשת, התקיים בהר (חלק ניכר מהשינויים החומריים בפלשת קשור כמובן לפניקים, וראו למשל פאוסט 2013א). פחות ברור התהליך שבמהלכו שולבו העיירות הכנעניות שהתקיימו בעמק התלם בממלכת יהודה. סביר להניח שהדבר היה תוצאה בריאות שונות והסכמים שנכרתו בינן לבין הכוח העולה שבהר, ושהן פשוט בחרו צד בעימות ישראל-פלשת, וחברו לראשונים.

הערה על ח' קייפא

ח' קייפא היא אתר בן 23 דונם ששוכן על גבעה מצפון לעמק האלה, ואשר זכה לתשומת לב מחקרית וציבורית רבה. לדעת החופרים מדובר בעיר יהודאית מבוצרת מראשית תקופת הברזל ב', הקשורה לראשית המלוכה בהר (גרפינקל וגנור 2010; גרפינקל ואחרים 2010; תשע"ב). הצעה זו זכתה להדים רבים, אך גם לביקורת חריפה, הן ביחס לתיארוך והן ביחס לטבעו של האתר. ביחס לתאריך היו שהצביעו על הדמיון בין הממצאים באתר זה לממצאים שתוארו לשלהי תקופת הברזל א' באתרים אחרים בשפלה, דוגמת בית שמש

(למשל זינגר-אביץ 2010; לדרמן ובונימוביץ תשע"ה; וראו גם פינקלשטיין ופיאסצקי 2010). גרפינקל ואחרים (2010) וגרפינקל וקאנג (2011) השיבו לטענות אלו, ונראה כי כיום מוסכם על מרבית החוקרים שיש לתארך את האתר בעיקר למחצית הראשונה של המאה העשירית לפנה"ס, בין אם נתייחס לכך כראשית הברזל ב1, או כשלב המעבר בין תקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב1 (וראו גם כץ ופאוסט 2014, ושם ספרות נוספת). גם זיהויו של האתר כיהודאי/ישראלי זכה לביקורת רבה. כבר ב-2008 הציע נאמן כי מדובר באתר פלשתי, ששמר על הטריטוריה של גת, אלא שהוא חזר בו מהצעתו זו, ודומה כי מקובל כיום על הכול כי אין מדובר באתר פלשתי (וראו גם נאמן 2010). בהמשך הציעו נאמן (2010) וקוך (תשס"ב) כי התושבים היו כנענים. ואולם, למרות שהרעיון ממשיך קו שהתוו מחקרים קודמים שזיהו נוכחות כנענית במזרח השפלה בתקופת הברזל א' (לעיל), הוא שונה ממחקרים אלו במספר מאפיינים חשובים, שלדעתי הופכים אותו לבלתי סביר.¹² ראשית, ח' קייפא מאוחרת משאר האתרים שנדונו בהקשר למובלעת הכנענית (לעיל). ח' קייפא נוסדה רק ערב תהליך היישוב מחדש של השפלה (שהיה בפועל תהליך הקולוניזציה שלו בידי יהודה). אין זה סביר שכנענים בנו את האתר המבוצר החדש. לכל היותר, ואם הם רצו להתנגד להתפשטות הישראלית/יהודאית, היה באפשרותם לחזק את יישוביהם, כגון תל ירמות שהתקיים באותה תקופה במרחק של כשני ק"מ מצפון-מזרח לח' קייפא. חשוב להדגיש כי תל ירמות גבוה בהרבה מח' קייפא (במונחים מוחלטים ויחסיים כאחד), שולט יותר בתצפית לכל הכיוונים, וקל יותר להגנה (ביחס למגבלות של ח' קייפא, ראו עוד להלן), ויתרונותיו ביחס לח' קייפא ברורים. ההצעה מתעלמת גם ממרבית המידע שהוצג לעיל על התהליכים היישוביים, אודות דלילות היישוב בשפלה בתקופת הברזל א', והתחזקותו רק בתקופת הברזל ב1, מהמקורות האפשריים של האוכלוסייה, ובעיקר מהיחלשותה הכללית של פלשת בתקופה זו, כמו גם מדגמי היישוב בשפלה בכל התקופה, ומהיעדרו של מרכיב כפרי במערכת זו – דבר המעיד על כך שאין מדובר במערכת שהתפתחה באופן אורגני (וראו פאוסט 2013: 211–212). בהמשך אתייחס ביתר הרחבה

¹² ערב הגשת מאמר זה לדפוס, פרסמו לדרמן ובונימוביץ (תשע"ה) גרסה מתוחכמת יותר של הצעה זו. אין באפשרותי להתייחס בפירוט להצעתם (שיבצתי התייחסות קצרה במספר מקומות) אך אני סבור כי חלק מהנקודות שיפורטו בהמשך מסבירות מדוע אין הצעה זו סבירה אף היא. דומה שלמרות הדמיון הכרונולוגי בין ח' קייפא לבית שמש שכבה 4, יש לקשור את היישוב המבוצר שנוסד בח' קייפא ליהודה (גם אם חלק מאלו שהתגוררו בו היו כנענים שנמשכו מאתרי האזור, ובעיקר מתל ירמות, אליו לא מתייחסים לדרמן ובונימוביץ), בעוד שבית שמש שבה אין עדויות לשינויים פוליטיים חריפים בשלב זה, נותרה עדיין כנענית. דומה כי יש להתייחס לשתי שאלות נפרדות (אך כמובן עם זיקה ביניהן): האחת היא שאלת זהותם האתנית של התושבים, והשנייה היא שאלת הגורם הפוליטי שיוזם את הקמת האתר. דומה כי בבית שמש לא חלו שינויים בשכבה 4, והאוכלוסייה נותרה כנענית. שינויים פוליטיים התחוללו רק בשכבה הבאה – שכבה 3 המתוארכת לראשית תקופת הברזל ב1 – ולדרמן ובונימוביץ מסכימים אף הם כי השינויים קשורים ליהודה (אף כי האוכלוסייה נותרה מן הסתם כנענית). ח' קייפא, לעומת זאת, בין אם אוכלוסייתה הייתה ישראלית ובין אם כללה גם כנענים, אינה ממשיכה את ההתיישובות הכנענית, וכל מהותה וסיבת קיומה הן תוצאות של שינוי פוליטי, ואיני רואה כל דרך לקשור שינוי זה למערכת היישוביים הכנעניים הדלה. מכאן שהדמיון הכרונולוגי רק מלמד ששני האתרים התקיימו בו זמנית, אך הם משקפים מערכות פוליטיות (ללא כניסה לשאלת הזהות האתנית) שונות. עצם העובדה שאין כול עדות לשינוי פוליטי בשלב זה בבית שמש רק מחזקת את הסברה כי אין לראות במערכת הפוליטית המקומית את הגורם לשינוי, ורק לאחר שהתעצמה השפעת הישות הפוליטית ההררית באזור, התחוללו שינויים גם שם.

לליקויים בהצעה לראות בהתיישבות בשפלה בתקופת הברזל ב' ישות פוליטית כנענית (ואפתח חלק מהנקודות שציינתי לעיל בקצרה), ולפי שעה אציין רק שמבחינת המצב בח' קייפא ביחס למציאות היישובית בכל דרום הארץ, עולה כי יש לראות באתר את השלב הראשון של יישובה מחדש של השפלה. הדבר תומך בהצעתם של גרפינקל וגנור (2010) וגרפינקל ואחרים (2010; תשע"ב; וראו גם פינקלשטיין ופנטלקין 2012, אם כי אני מסתייג מהשחזור ההיסטורי שלהם).

בהקשר זה ראוי לפתח נקודה נוספת, שלמיטב ידיעתי לא זכתה עד כה לדיון מקיף, והיא שח' קייפא ממוקמת על גבעה נמוכה יחסית, במקום שאינו אסטרטגי, ובנקודה שממנה אין קשר עין עם גת – האתר הפלשתי המרכזי בתקופה זו (וראו אור 4) – ודומה כי הדבר אינו מקרי. כשני ק"מ ממערב לח' קייפא שוכן רכס מוארך וגבוה שעליו ממוקמת גם עזקה, אלא שבונה של קייפא לא בחרו לבנות את האתר המבוצר על רכס בולט זה (שהיה פנוי מיישובים), והסתפקו בגבעה נמוכה מעט מזרחה יותר. חשוב להדגיש שאין בגבעה עליה שוכנת ח' קייפא שום יתרון מבחינה טופוגרפית או מבחינת תצפית. גובה הגבעה הוא 328 מ' מעל פני הים, והתצפית ממנה מוגבלת מאוד. עזקה, בניגוד לכך, שוכנת בגובה של כ-400 מ' מעל פני הים, ומציעה שליטה טובה יותר בתצפית לכל הכיוונים – לא רק כלפי מערב אלא גם כלפי מזרח (הדבר שולל הצעה תאורטית כי ח' קייפא הועדפה בגלל שליטתה כלפי מזרח, כלומר דווקא לכיוון יהודה). ואולם, אם מכירים בכך שח' קייפא נבנתה בשלב מוקדם מאוד בתהליך שתואר לעיל, בעת שהפלשתים היו עדיין דומיננטיים מאוד, ניתן להבין מדוע העדיפו הבנאים, אם אכן באו מההר, לוותר על שליטה אסטרטגית, ובלבד שלא להתריס בצורה חריפה כל כך כלפי גת. בנייה של יישוב מבוצר ברכס הגבוה (כלומר עזקה), ממנו יש קשר עין רציף עם גת, הייתה מחייבת את הפלשתים להתערב, ובכך לא היו הבונים מעוניינים (שהרי, כאמור, הפלשתים היו עדיין הגורם הדומיננטי במרחב). בניית היישוב בצורה נסתרת יותר, לא חייבה את התערבותם (אם כי ברור שהם ידעו על הקמת היישוב), ולא הייתה בבחינת התרסה כה חריפה. עם זאת, ניתן לשער שבסופו של דבר בחרו שליטי גת כן לנקוט צעד כלשהו, וכי זו הסיבה לחורבנה של ח' קייפא (אם כי אין וודאות בדבר הגורם שהרס את היישוב). בין כך ובין כך, מיקומה של ח' קייפא בסמוך לעיר כנענית (2 ק"מ מירמות) נראה כמייתר את הקמתה כמעוז כנעני, ומיקומה בנקודה נמוכה טופוגרפית, ונסתרת מבחינת גת, תומכת בהקשר הישראלי-יהודאי של האתר (גם אם חלק מתושביו היו כנענים, וראו הערה 12), ומלמדת כי היישוב נוסד תוך התחשבות בקיומה של גת, אך על ידי ישות אחרת.

בנייתה וחורבנה של ח' קייפא היו רק התחלת תהליך השפעתה של הישות ההררית בשפלה. גם אם במקרה זה נכשל הניסיון בסופו של דבר, הרי שבמהלך הדורות הבאים ובמקביל לשינוי ביחסי הכוחות באזור ולהיחלשותם של הפלשתים, הצליח תהליך זה, שבמהלכו נבנו אתרים רבים, כולל בעזקה, בה היה קו ראייה ישיר מול גת (וזאת, למרות שהאחרונה הייתה עדיין בשיא עוצמתה).

איור 4: מבט מערבה מח' קייפא. ניתן לראות כי הרכס של עזקה חוסם את קו הראייה לכיוון גת. התמונה גם ממחישה עד כמה מוגבלת התצפית מח' קייפא

השפלה בתקופת הברזל ב1: ישות כנענית בצל הפלשתים?

ההצעות לראות בח' קייפא חלק מהמערכת היישובית הכנענית בשפלה, ושכפי שכבר ראינו מתעלמת ממרבית המידע אודות המערך היישובי בדרום ארץ-ישראל בתקופה הנדונה, הובילו לאחרונה להצעה לראות בכל ההתיישובות המחודשת בשפלה בתקופת הברזל ב1 התיישובות כנעניות, בצילה של פלשת, ובעיקר של גת (קוך תשס"ב; נאמן 2013; סרגי 2013; להמן וניימן 2014). לפי מרבית שחזורים אלו, רק לאחר חורבנה של גת השתלטה יהודה על השפלה ונבנו בה המרכזים היהודאיים, ועד אז היה האזור תחת הגמוניה פלשתית (למשל להמן וניימן 2014; סרגי 2013; קוך תשס"ב; יש לציין כי נאמן 2013 מקדים את ההשתלטות היהודאית על האזור, ומכיר בקיומם במקביל של גת הפלשתית ושל יישובים יהודאיים בשפלה).

הצעות אלו ללא ספק מעניינות מאוד, אך דומה כי הן לוקות במספר כשלים חמורים. אין זה המקום לדון בכל הנושאים שמעלים מאמרים אלו, ולהלן אגע רק במספר בעיות מרכזיות:

1. השחזורים מתעלמים לחלוטין מהירידה היישובית בפלשת, ומתייחסים רק לעלייה היישובית המרשימה (אך היוצאת דופן) של העיר גת. ואולם, יש להתייחס למערך היישובי כולו, ולהסביר מדוע ניטשו יישובים כה רבים בפלשת, בעוד שאחרים נחלשו, לפני שאפשר לדבר על דומיננטיות פלשתית בתקופה זו.

2. במקביל, מתעלמים שחזורים אלו לחלוטין מן השינויים החומריים החשובים שהתחוללו בפלשת בדיוק בתקופה בה התחוללה הירידה היישובית. מדוע פסקו הפלשתים לייצר את הקרמיקה הפלשתית המעוטרת? ומדוע, במרבית האתרים, הם הפחיתו באופן

משמעותי את צריכת החזיר? יש להבין שינויים אלו כחלק מהתהליכים היישוביים-פוליטיים-תרבותיים, אם רוצים להבין את השינויים המקיפים שעברה ההתיישבות בדרום ארץ-ישראל.

3. כפועל יוצא משתי הנקודות הקודמות, יש להבין מדוע היה גורלה של גת שונה מגורלם של מרבית האתרים בפלשת, מדוע גדל דווקא אתר זה, ומדוע דווקא שם המשיכה האוכלוסייה לצורך חזיר ברמות דומות לצריכתו בתקופת הברזל א'.

4. מרבית השחזורים הנדונים מתעלמים מהריק היישובי היחסי בשפלה בתקופת הברזל א', ולפיכך לא מתמודדים עם שאלת מקור האוכלוסייה שהתיישבה בשפלה בתקופת הברזל ב'. ברור לחלוטין שאין שום אפשרות שההתיישבות בשפלה מקורה בגידול טבעי של האוכלוסייה הכנענית ששרדה בעמק התלם. אין בידינו כלים להעריך בצורה טובה את מספר התושבים בתקופות קדומות, אך ראוי להתייחס להערכות קיימות, שנעשו באותן שיטות ויש בהן בכדי ללמד על מגמות דמוגרפיות (וראו גם פאוסט בדפוס א). כך למשל העריך פינקלשטיין (תשמ"ו: 302) את מספר תושבי השפלה בתקופת הברזל א' בכ-500 איש, והציע לשלש את המספר על מנת לפצות על אתרים שאינם מוכרים למחקר, כלומר, לשיטתו, מדובר לכל היותר בכ-1500 איש (וראו גם פאוסט בדפוס א). במאה הח' לפנה"ס מדובר בעשרות אלפי תושבים שהתגוררו באזור (כ-50,000 לפי ברושי ופינקלשטיין תשנ"א: 12; ויותר מ-100,000 לפי דגן תש"ס: 266, גרף 25; ראו גם פאוסט בדפוס א). ברור שגידול טבעי מעין זה הוא פשוט בלתי אפשרי, וכי הייתה הגירה משמעותית לשפלה. השחזורים הנדונים לעיל המשחזרים בשפלה ישות כנעני החוסה בצל פלשת מתעלמים מהגידול הדמוגרפי וממקורותיו האפשריים.

5. חלק מהשחזורים הנדונים מערבים יישובים מתקופת הברזל א' ומתקופת הברזל ב' (למשל להמן וניימן 2014), מן הסתם כפועל יוצא מההתעלמות מייחודה של המערכת היישובית של הברזל א' בשפלה (ובעיקר מהריק היישובי היחסי של האזור).

6. השחזורים הנדונים מערבים בין היישובים הכנעניים הותיקים, שהמשיכו להתקיים מתקופת הברזל א' לתוך תקופת הברזל ב', לבין היישובים החדשים. כך למשל להמן וניימן (2014) מצביעים על חשיבות הקבורה באתרי השפלה בתקופת הברזל א' וב', ומנגידים אותו, ובצדק, למצב ביהודה. ואולם, הם מתייחסים כמעט רק לאתרים הכנעניים הותיקים, ולא למצב באתרים החדשים, שם מתחילה קבורה במערות לכל המוקדם בתקופת הברזל ב' המאוחרת, ובדרך כלל בתקופת הברזל ב'. הדבר מלמד, בניגוד לסברה שהוצגה על ידי להמן וניימן, כי האתרים החדשים דווקא דומים להתיישבות בהר יהודה (ובכל מקרה, גם בדיון בקבורה ניתן לראות שאין במאמרם הבחנה מספקת בין המערכות היישוביות של תקופת הברזל א' ותקופת הברזל ב').

7. בהמשך לסעיף הקודם, מתעלמים מחקרים אלו ממגוון העדויות המלמדות על קשר בין היישובים המחודשים בשפלה לבין הר יהודה, עליהן הצביעו (במפורש) כמעט כל חופרי האתרים השונים (לעיל).

8. בדומה, מתעלמים השחזורים מאופייה יצא הדופן של ההתיישבות מתקופת הברזל ב' בשפלה. מדובר במערכת יישובית שלא כללה מרכיב כפרי, וכל היישובים שהתגלו באזור היו יישובים בעלי מאפיינים עירוניים ששכנו על תלים. בכך, שונה השפלה מכל שאר אזורי הארץ, והדבר דורש הסבר (וראו פאוסט 2013: 211–212).

9. השחזורים הנדונים גם מתעלמים מכך שבאופן כללי המגמה היא של התיישבות ממזרח למערב (כלומר מהר יהודה, לכיוון פלשת; דגן תש"ס: 257; וראו גם פאוסט 2013א; 2013ב).

10. חלק מהמחקרים לוקים בהתייחסותם לתיארוך האתרים השונים, גם לשיטתם הם. כך למשל, ברור לחלוטין ששכבה IV בלכיש (ובוודאי שכבה V שם) התקיימה במקביל לעיר הגדולה שבגת, וחפיפה זו נמשכה זמן רב מאוד לפני חורבנה של האחרונה (וראו אוסישקין תשע"ג: 178–179; כץ ופאוסט 2014; ראו גם הרצוג וזינגר-אביץ 2004; פינקלשטיין ופיאסצקי 2011). הטענה כי בלתי אפשרי שיהודה בנתה את לכיש לפני שגת נהרסה (להמן וניימן 2014: 89; וראו גם סרגי 2013, ואחרים) לא רק שאינה עומדת במבחן ההיגיון (אין שום מניעה שלכיש תיבנה במקביל לגת, גם אם הייתה האחרונה עיר ענק ודומיננטית מבחינה פוליטית), אלא שהיא פשוט מתנגשת עם כל העדויות שברשותנו, ונראה כי אין אפשרות לאחר את בנייתה של לכיש IV לחורבנה של גת (אם כבר, הרי שהמצב הפוך, וראו כץ ופאוסט 2014). מאחר וגם חוקרים אלו מקבילים את זהותה היהודאית של לכיש, הרי שנוכח העובדה שאין היגיון של ממש בהכחשת קיומן במקביל של לכיש IV וגת A3, הרי שאין להימנע מהמסקנה שההשתלטות היהודאית על (לפחות חלקים מ) השפלה קדמה לחורבנה של גת. ובוודאי שהדברים נכונים כאשר לוקחים בחשבון את קיומו של יישוב יהודאי עוד קודם לכן, בשכבה V בלכיש.

השחזור שהוצג במאמר זה מסביר את כל התופעות שהוצגו לעיל, ומכאן חוזקו. גת הייתה אתר יוצא דופן בפלשת, ותושביו ניצבו מול שפלה שהפכה ונהייתה יותר ויותר ישראלית-יהודאית, והגדירו את עצמם גם בתקופת הברזל ב' כנגד מתיישבים חדשים אלו. דווקא בגלל שהייתה אינטראקציה משמעותית בין תושבי גת לאוכלוסייה יהודאית, היה להם צורך להמשיך ולשמר חלק מהמסורות הזרות, דוגמת צריכת החזיר, שכן הם הגדירו את עצמם לא רק ביחס לפיניקים (כמו מרבית האתרים בפלשת) אלא גם כנגד הישראלים. חשוב להדגיש שאין משמעות הדבר שהיו בהכרח יחסי עוינות קבועים בין הקבוצות, וייתכן שבמשך רוב הזמן היחסים היו יחסי שלום ושיתוף פעולה (בוודאי ברמה הפוליטית, שהחפיפה בינה לבין היחסים האתניים מוגבלת מאוד). ואולם, הצורך בהגדרה עצמית קיים כל עוד חברי קבוצות שונות מקיימים אינטראקציה ביניהם. מבחינה זו, דווקא המשך שמירת הגבולות שזוהתה בגת, מחזקת את זיהויים של המתיישבים החדשים בשפלה כישראלים (שכן אלמלא זהות מנוגדת זו, לא היו צריכים תושבי גת לשמור על גבולות אתניים כה חדים).

סיכום

בשלהי תקופת הברזל א' היוותה פלשת את המרכז הפוליטי והצבאי המשמעותי ביותר בארץ-ישראל, ובוודאי בדרומה. במקביל, הגיע תהליך ההתנחלות בהר לשיאו, אך למרות ריבוי האתרים מדובר ביישובים קטנים ופרושים, וברור שיהודה לא היוותה גורם משמעותי מבחינה צבאית ופוליטית. אזור השפלה, שהיווה מרכז יישובי בתקופות רבות, היה בתקופה זו דליל מאוד בהתיישבות, ורק בשוליו המזרחיים התקיימה מובלעת כנענית קטנה, בין הפלשתים במישור החוף לישראלים בהר.

בתקופת הברזל ב' חלו שינויים דרסטיים. בפלשת ניכרת ירידה ומרבית האתרים ניטשים, אחרים קטנים בשטחם, וכמה משנים לחלוטין את אופיים. במקביל יש התחזקות והתרחבות ביישוב או שניים; באחד מהם – גת – ההתרחבות בולטת במיוחד. הירידה היישובית והדמוגרפית בפלשת מלמדת על היחלשותם הצבאית-פוליטית של הפלשתים בתקופה זו, והדבר בא לידי ביטוי גם בשינויים חומריים חריפים שהתרחשו בפלשת במקביל (היעלמות הקרמיקה הפלשתית שנוצרה בהשראה אגאית, הירידה בצריכת החזיר במרבית האתרים, אימוץ הכתב המקומי, ועוד) והמלמדים על שינוי דרסטי באסטרטגיית ההגדרה העצמית של הפלשתים. דומה כי ממאבק על הגמוניה (בעיקר מול הישראלים שבהר, אך גם מול קבוצות כנעניות לא רק בעמק התלם אלא גם באזורים צפוניים יותר, והשוו גלבוץ ואחרים 2006; וראו גם בונימוביץ ופאוסט 2001; פאוסט 2006) הם עברו למדיניות של השתלבות במרחב (בעיקר מול הפיניקים, אך לא רק מולם). מדובר כנראה בשני הצדדים של אותו המטבע.

בשפלה, במקביל, יש עלייה יישובית ודמוגרפית. היישובים הקיימים הופכים למבוצרים, ורבים אחרים מוקמים במהלך תקופת הברזל ב1. האוכלוסייה הכנענית שהתקיימה במזרח השפלה בתקופת הברזל א' הייתה מועטה מאוד, וברור כי הגידול הדמוגרפי בשפלה אינו תוצאה של ריבוי טבעי בלבד, אלא גם, ומן סתם בעיקר, של הגירה. לפחות חלק מהאוכלוסייה שיישבה את אזור השפלה מקורו בהר, והדבר תואם גם את הממצאים באתרים השונים, ואת פרשנות החופרים לממצאים באתרים אלו. בנוסף, גם המגמות היישוביות ההפוכות בין השפלה לבין פלשת מלמדות כי אין לראות בפלשת שנחלשה מאוד בתקופה זו את מקור האוכלוסייה החדשה בשפלה. הן הממצא שהתגלה באתרי השפלה השונים והן ידיעותינו ההיסטוריות אודותיהם (בשלב מאוחר יותר) מלמדים כי היישובים החדשים היו יהודאיים, וכי האזור הפך להיות חלק מהישות הפוליטית ההררית. סביר להניח שהאתרים הכנעניים הותיקים שהתקיימו בשפלה בתקופה הקודמת הצטרפו לישות ההררית הישראלית כחלק ממערכת בריתות שכרתו איתה, ולא כתוצאה מכיבוש צבאי. ידיעותינו על ההר דלילות מאוד יחסית עקב מיעוט החפירות והמחקר (בכלל, ביחס לכל התקופות כמובן), ודומה כי האזור עבר תהליך שבו כפרים רבים ניטשו ואוכלוסייתם עברה ליישובים מרכזיים יותר. הדבר מהווה חלק מהעלייה במורכבות הפוליטית באזור, והיווצרות המדינה שם. כך למשל, ברור שירושלים של התקופה הייתה עיר גדולה מאוד, ובמונחים יחסיים מדובר בעיר ענק שכללה את המדרונות של עיר דוד, ולפחות את העופל (לעיל). כפי שראינו לעיל, שטחה של העיר (כולל הר הבית) היה יותר מ-165 דונם (ללא המדרון המערבי של עיר דוד, ואף ללא השטחים בגבעה המערבית שהחלו להיות מיושבים כבר בתקופת הברזל ב1, וראו פאוסט תשע"ד, ושם ספרות נוספת).¹³ רק לשם השוואה, במאה הח', עת הייתה הממלכה באחד משיאיה, הייתה העיר השנייה בחשיבותה וגודלה – לכיש – בת 70 דונם בערך (בראש התל; השטח בבסיס התל היה כ-120 דונם). ברור לפיכך כי אין לדבר על ריק בחבלי ההר, וכי הייתה שם התיישבות משמעותית בתקופה זו. יש לקוות כי בעתיד יתקיימו בהר חפירות רבות יותר, וכי הדבר

¹³ כאמור, המספר מבוסס על חישוביו של רייך (תש"ס: 116) שנערכו לפני חלק מהחפירות החדשות, למשל בחניון גבעתי, והם לא כוללים לפיכך שטחים בנויים שהתגלו מחוץ לשטח שהוא הגדיר כעיר דוד. שטחה של ירושלים היה לפיכך גדול מהמספר הנקוב לעיל.

יסייע בדינו להכיר טוב יותר גם את האזור החשוב הזה, אך גם הידיעות שבידינו מספיקות על מנת לשחזר את המערכת הפוליטית-יישובית של תקופת הברזל ב-1. כלל המידע שבידינו מלמד על שלטון מרכזי באזור ההר בתקופה זו, וגם העדויות מהאזורים הסמוכים אינן ניתנות להסבר ללא קיומו של גוף מעין זה. מכלול הנתונים מרמז אתר הבודד, רמת האזור, ואף מכל דרום הארץ, חובר לפיכך ליצירת תמונה שלמה של המציאות הפוליטית-יישובית-דמוגרפית.

ומה הלאה? הערת סיום

במאמר זה נמנעתי מלדון בפרשנות ההיסטורית-מקראית של הממצאים והתהליכים שנדונו לעיל, ובדרך כלל אף לא התייחסתי (להוציא מקרים חריגים) לכרונולוגיה המוחלטת, אלא לכרונולוגיה יחסית בלבד (ובדרך כלל גם לא הפרדתי בין ברזל ב-1 קדום לברזל ב-1 מאוחר). מטירתי במאמר זה הייתה לדון בממצאים עצמם, ולזהות דגמים, והצטברויות של דגמים. ניתן אמנם להתווכח על הממצאים באתר זה, או על תיארוך שכבה מסוימת באתר אחר, אך אני סבור כי הדגמים בכללם, כפי שהוצגו במאמר זה, הנם ברורים, ולפיכך יש להסבירם. לאחר הצגת הדגמים, ניסיתי לפיכך לשלבם בתוך שחזור כללי של תהליך היסטורי. אני סבור שהשחזור שהוצג כאן מסביר את הדגמים השונים, בעוד שהצעות אחרות, גם אם הן מסבירות ממצא מסוים, מתעלמות מממצאים אחרים, ואינן מסבירות את כלל הדגמים שהוצגו לעיל.

כידוע מתנהל למן שנות התשעים של המאה הקודמת ויכוח חריף על הכרונולוגיה המוחלטת של ארץ-ישראל בתקופת הברזל. לדעת פינקלשטיין ואחרים (למשל פינקלשטיין ופיאסצקי 2011), התומכים בכרונולוגיה הנמוכה, התרחש המעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב' במהלך המחצית השנייה של המאה ה' לפנה"ס (בעבר הוצעו אף תאריכים מאוחרים יותר למעבר זה). לדעת מזר ואחרים (למשל מזר 2011; וראו גם כץ ופאוסט 2014), המקבילים את הכרונולוגיה המקובלת המשופרת שהציע מזר (למשל מזר 2005), היה המעבר בין התקופות במחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס. למרות שההבדל בין שתי הגישות אינו גדול כיום, יש לו השלכות רבות על השחזור ההיסטוריים-מקראיים האפשריים. לתיארוך המועדף על כל חוקר יש כמובן השלכות גם על תיארוך התהליכים שהוצגו במאמר זה, וברצוני לפיכך להדגיש שתי נקודות.

1. גם אם יבחר הקורא לתארך את השינויים שנדונו לעיל לשלהי המאה ה', או אף למאה ה-ט' לפנה"ס בלבד, אין בכך בכדי להשפיע על הדגמים היישוביים והחומריים העומדים בבסיסו של מאמר זה, למשל ביחס לשאלת הירידה היישובית בפלשת, העלייה היישובית בשפלה, או חשיבות ההר בתהליך היישוב מחדש של השפלה. השחזור שהוצג במאמר זה תקף ועומד בפני עצמו ללא קשר לשאלת הכרונולוגיה המוחלטת של השינויים היישוביים, או הויכוח ההיסטורי על הממלכה המאוחדת (הדבר כמובן עלול להשפיע על פרטים אלו או אחרים בשחזור התהליכים שהוצגו לעיל, אך התמונה הכללית לא תשתנה). מאחר ובמאמר זה דנו בתהליכים הכלליים, אין בשאלת הכרונולוגיה בכדי להשפיע על השחזורים שהוצגו (ההבדל יהיה אם הישות ההררית הייתה הממלכה המאוחדת, או ממלכת יהודה בלבד, אבל אין בכך בכדי להשפיע על התמונה הכללית).

2. למרות האמור לעיל, ברור כי השחזור שהוצג לעיל מתאים יפה לדעה הרואה את הממלכה המאוחדת כהיסטורית. כמו מרבית החוקרים, אני מקבל את הכרונולוגיה המתוקנת שהציע מזר, ולפיכך מתארך את השינויים העיקריים לשלהי המחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס (ואת המעבר ברזל א' – ברזל ב' לשנים 980–960 לפנה"ס, וראו גם כץ ופאוסט 2014). ברור לפיכך כי הממלכה המאוחדת הינה סוכן אפשרי לחלק ניכר מהשינויים שהוצגו לעיל. עם זאת, מדובר ברמת ניתוח ופרשנות נוספת, שלא נדונה במאמר זה, והנושא יידון בהרחבה במקום אחר.

References:

ביבליוגרפיה

- אהרוני תשל"ח:
 אהרוני, י', תשל"ח, הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, תל-אביב.
 אוסישקין 2004:
 Ussishkin, D., 2004, "A Synopsis of the Stratigraphical, Chronological and Historical Issues", in D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*, Tel Aviv, pp. 50–119.
 אוסישקין תשע"ג:
 אוסישקין, ד', תשע"ג, לכיש בתקופת המקרא: סיפור של בניין והרס, חפירה ושחזור, ירושלים.
 אורן ומזר 1974:
 Oren, E.D. and Mazar, A., 1974, "Tel Ma'aravim", *Israel Exploration Journal*, 24, pp. 269–270.
 אורן ומזר תשנ"ב:
 אורן, א' ומזר, ע', תשנ"ב, "מארבים, תל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 3, עמ' 866–867.
 אייזנברג 2012:
 Eisenberg, E., 2012, "Khirbet Za'akuka: An Iron Age I Settlement between Jerusalem and Bethlehem", *Atiqot*, 71, pp. 1*–20*.
 אלברייט 1943:
 Albright, W.F., 1943, *The Excavation of Tell Beit Mirsim: Pt. 3: The Iron Age* (AASOR 21/22), New Haven.
 ארליך 1996:
 Ehrlich, C.S., 1996, *The Philistines in Transition: A History from ca. 1000–730 B.C.E.*, Leiden.
 בונימוביץ 1990:
 Bunimovitz, S., 1990, "Problems in the 'Ethnic' Identification of the Philistine Material Culture", *Tel Aviv*, 17, pp. 210–222.

בונימוביץ ולדרמן 2001 :

Bunimovitz, S. and Lederman, Z., 2001, "The Iron Age Fortifications of Tel Beth Shemesh: A 1990–2000 Perspective", *Israel Exploration Journal*, 51, pp. 121–47.

בונימוביץ ופאוסט 2001 :

Bunimovitz, S. and Faust, A., 2001, "Chronological Separation, Geographical Segregation or Ethnic Demarcation? Ethnography and the Iron Age Low Chronology", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 322, pp. 1–10.

בירן תשנ"ב :

בירן, א', תשנ"ב, "ציפור, תל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 4, עמ' 1329–1330.

בן-עמי 2014 :

Ben-Ami, D., 2014, "Notes on the Iron IIA Settlement in Jerusalem in Light of Excavations in the Northwest of the City of David", *Tel Aviv*, 41, pp. 3–19.

בן שלמה 2003 :

Ben-Shlomo, D., 2003, "The Iron Age Sequence at Tel Ashdod: A Rejoinder to 'Ashdod Revisited' by I. Finkelstein and L. Singer-Avitz", *Tel Aviv*, 30, pp. 83–107.

בן שלמה 2005 :

Ben-Shlomo, D., 2005, "Material Culture", in M. Dothan and D. Ben-Shlomo (eds.), *Ashdod VI: The Excavations at Areas H and K (1968–1969)*, Jerusalem, pp. 63–246.

בן שלמה 2006 :

Ben-Shlomo, D., 2006, *Decorated Philistine Pottery: An Archaeological and Archaeometric Study*, Oxford.

ברושי ופינקלשטיין תשנ"א :

ברושי, מ' ופינקלשטיין, י', תשנ"א, "מניין אוכלוסי ארץ ישראל בשנת 734 לפה"ס", קתדרה, 57, עמ' 24–3.

ברקו 2007 :

Barako, T., 2007, *Tel Mor: The Moshe Dothan Excavations, 1959–1960*, Jerusalem.

גבעון 2008 :

Givon, S., 2008, "Harasim, Tel", *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 5, pp. 1766–1767.

גופנא תשכ"ג :

גופנא, ר', תשכ"ג, "חצרים" בנגב הצפוני, ידיעות, כז, עמ' 173–180.

גופנא תשכ"ד:

גופנא, ר', תשכ"ד, "אתרים מתקופת הברזל בין באר-שבע ותל פרעה", ידיעות, כח, עמ' 246–236.

גופנא תשכ"ו:

גופנא, ר', תשכ"ו, "ה'חצרים' בדרום פלשת בתקופת הברזל א'", עתיקות, ג, עמ' 51–44.

גופנא תש"ל:

גופנא, ר', תש"ל, "אתרים מתקופת הברזל ב' בדרום פלשת", עתיקות, ו, עמ' 30–25.

גזית תשנ"ה:

גזית, ד', תשנ"ה, "עין שרוחן: אתר מתקופת הברזל א' בנחל בשור", עתיקות, 25, עמ' 41*–45*.

גזית תשנ"ו:

גזית, ד', תשנ"ו, מפת אורים (125), ירושלים.

גזית 2008:

Gazit, D., 2008, "Permanent and Temporary Settlements in the South of the Lower Besor Region: Two Case Studies", in A. Fantalkin and A. Yasur-Landau (eds.), *Bene Israel: Studies in the Archaeology of Israel and the Levant during the Bronze and Iron Ages in Honour of Israel Finkelstein*, Brill, pp. 75–85.

גיבסון 1994:

Gibson, S., 1994, "The Tell ej-Judeideh (Tel Goded) Excavations: A Re-appraisal Based on Archival Records in the Palestine Exploration Fund, *Tel Aviv*, 21, pp. 194–234.

גיטין 1998:

Gitin, S., 1998, "Philistia in Transition: The Tenth Century and Beyond", in S. Gitin, A. Mazar and E. Stern (eds.), *Mediterranean Peoples in Transition, Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, Jerusalem, pp. 162–183.

גיטין 2005:

Gitin, S., 2005, "Excavating Ekron", *Biblical Archaeology Review*, 31.6, pp. 39–56, 66.

גיטין ודותן תשנ"ב:

גיטין, ס', ודותן, ט', תשנ"ב, "מקנה, תל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 3, עמ' 997–1004.

גלבוע ואחרים 2006:

Gilboa, A., Cohen-Weinberg, A. and Goren, Y., 2006, "Philistine Bichrome Pottery: The View from the Northern Canaanite Coast", in A.M. Maeir and P. de Miroschedji (eds.), *"I Will Speak the Riddles of Ancient Times": Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai*

Mazar on the Occasion of His Sixtieth Birthday, Winona Lake, pp. 303–334.

גראבה 2007:

Grabbe, L.L., 2007, "What Historians Would Like to Know (Part of a 'Forum' Discussion)", *Near Eastern Archaeology*, 70, pp. 13–15.

גרינברג 1987:

Greenberg, R., 1987, "New Light on the Early Iron Age at Tell Beit Mirsim", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 265, pp. 55–80.

גרפינקל וגנור 2010:

Garfinkel, Y. and Ganor, S., 2010, "Khirbet Qeiyafa in Survey and Excavations: A Response to Y. Dagan", *Tel Aviv*, 37, pp. 67–78.

גרפינקל, גנור והייזל 2010:

Garfinkel, Y., Ganor, S. and Hasel, M., 2010, "The Contribution of Khirbet Qeiyafa to Our Understanding of the Iron Age Period", *Strata*, 28, pp. 39–54.

גרפינקל ואחרים תשע"ב:

גרפינקל, י', גנור, ס' והזל, מ', תשע"ב, "חפירות חורבת קיאפה וראשיתה של ממלכת יהודה", ארץ-ישראל, ל, עמ' 174–194.

גרפינקל וקאנג 2011:

Garfinkel, Y. and Kang, H.G., 2011, "The Relative and Absolute Chronology of Khirbet Qeiyafa: Very Late Iron Age I or Very Early Iron Age IIA?", *Israel Exploration Journal*, 61, pp. 83–171.

דגן תש"ס:

דגן, י', תש"ס, "היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפנה"ס, מקרה מבחן לתהליכי יישוב בחבל מוגדר", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

דגן 2004:

Dagan, Y., 2004, "Results of the Survey: Settlement Patterns in the Lachish Region", in D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*, Tel Aviv, pp. 2672–2690.

דה גרוט ואריאל 2000:

De Groot, A. and Ariel, D.T., 2000, "Ceramic Report", in D.T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh, Volume V: Extramural Area (Qedem 40)*, Jerusalem, pp. 91–154.

דה גרוט וברניק-גריןברג 2012:

De Groot, A. and Bernick-Greenberg, H., 2012, "The Pottery of Strata 15–13 (Iron Age IIA)", in A. De Groot and H. Bernick-Greenberg (eds.), *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh, Volume VII B: Area E: The Finds (Qedem 54)*, Jerusalem, pp. 199–247.

דוֹתָן תשכ"ז:

דוֹתָן, ט', תשכ"ז, הפלשתים ותרבותם החומרית, ירושלים.

דוֹתָן 1982:

Dothan, T., 1982, *The Philistines and Their Material Culture*, New Haven.

דוֹתָן וגִּיטִין 2008:

Dothan, T. and Gitin, S., 2008, "Miqne, Tel (Ekron)", *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 5, pp. 1952–1958.

דיוור תשנ"ב:

דיוור, ו"ג, תשנ"ב, "אל קום, ח'", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 4, עמ' 1355–1357.

הסה 1986:

Hesse, B., 1986, "Animal Use at Tel Miqne-Ekron in the Bronze and Iron Ages", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 264, pp. 17–27.

הסה 1990:

Hesse, B., 1990, "Pig Lovers and Pig Haters: Patterns of Palestinian Pork Production", *Journal of Ethnobiology*, 10, pp. 195–225.

הרדין ואחרים 2012:

Hardin, J.W., Rollston, C.A. and Blakely, J.A., 2012, "Biblical Geography in Southwestern Judah", *Near Eastern Archaeology*, 75, pp. 20–35.

הרצוג 2007:

Herzog, Z., 2007, "State Formation and the Iron Age I-Iron Age IIA Transition: Remarks on the Faust-Finkelstein Debate (Part of a 'Forum' Discussion)", *Near Eastern Archaeology*, 70, pp. 20–21.

הרצוג וזינגר-אביץ 2004:

Herzog, Z. and Singer-Avitz, L., 2004, "Redefining the Centre: The Emergence of State in Judah", *Tel Aviv*, 31, pp. 44–209.

זינגר תש"ן:

זינגר, א', תש"ן, "מצרים, כנענים ופלשתים בתקופת ההתנחלות", בתוך ג' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים, עמ' 348–402.

זינגר 2009:

Singer, I., 2009, "A Fragmentary Text from Tel Aphek with Unknown Script", in J.D. Schloen (ed.), *Exploring the Long Duree: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, Winona Lake, pp. 403–414.

זינגר-אביץ 2010:

Singer-Avitz, L., 2010, "The Relative Chronology of Khirbet Qeyiafah", *Tel Aviv*, 37, pp. 79–83.

טאפי 2009 :

Tappy, R., 2009, "East of Ashkelon: The Setting and Settling of the Judaeon Lowlands in the Iron Age IIA Period", in J.D. Schloen (ed.), *Exploring the Longue Durée: Essays in Honor of Lawrence E. Stager*, Winona Lake, pp. 449–463.

טאפי 2011 :

Tappy, R., 2011, "The Depositional History of Iron Age Tel Zayit: A Response to Finkelstein, Sass, and Singer-Avitz", *Eretz Israel*, 30, pp. 127*–143*.

יבין תשנ"ב :

יבין, ש', תשנ"ב, "ערני, תל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 4, עמ' 1277–1280.

כוכבי 1974 :

Kochavi, M., 1974, "Kh. Rabud = Debir", *Tel Aviv*, 1, pp. 2–33.

כץ ופאוסט 2014 :

Katz, H. and Faust, A., 2014, "The Chronology of the Iron Age IIA in Judah the Light of Tell 'Eton Tomb C3 and Other Assemblages", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 371, pp. 103–127.

לב-טוב 1999 :

Lev-Tov, J., 1999, *Zooarchaeology and Relations of Power during the Neo-Assyrian Empire: An Example from Tel Mique-Ekron*, Paper Presented at the ASOR Annual Meeting, Boston.

לב-טוב 2006 :

Lev-Tov, J., 2006, "The Faunal Remains: Animal Economy in the Iron Age I", in M.W. Meehl, T. Dothan and S. Gitin (eds), *Tel Mique-Ekron Excavations 1995–1996: Field INE East Slope – Iron Age I (Early Philistine Period)*, Jerusalem, pp. 207–233.

לב-טוב 2012 :

Lev-Tov, J., 2012, "A Preliminary Report on the Late Bronze and Iron Age, Faunal, Assemblages from Tell es-Safi/Gath", in A.M. Maeir (ed.), *Tell es-Safi/Gath 1*, Wiesbaden, pp. 589–612.

לדרמן ובונימובין תשע"ה :

לדרמן, צ', ובונימובין, ש', תשע"ה, "כנענים, 'שפלתיים' ואלה שיהיו יהודאים", בתוך ג"ד שטיבל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ח, ירושלים, עמ' 61–71.

להמן ואחרים 2010 :

Lehmann, G., Rosen, S., Berlejung, A., Neumeier, B. and Niemann, H.M., 2010, "Excavations at Qubur al-Walaydah, 2007–2009", *Die Welt des Orients*, 40, pp. 137–159.

להמן וניימן 2014 :

Lehmann, G. and Niemann, H.M., 2014, "When Did the Shephelah Become Judahite?", *Tel Aviv*, 41, pp. 77–94.

ליפשיץ ואחרים 2012 :

Lipschits, O., Gadot, Y. and Oeming, M., 2012, "Tel Azekah 113 Years After: Preliminary Evaluation of the Renewed Excavations at the Site", *Near Eastern Archaeology*, 75, pp. 196–206.

ליפשיץ, פינקלשטיין וקוך תשע"ה :

ליפשיץ, ע', פינקלשטיין, י', וקוך, ע', תשע"ה, "התל על ההר: פיתרון לבעיית מיקומה של ירושלים בתקופות הברונזה והברזל", בתוך ג'ד שטיבל ואחרים (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ח', ירושלים, עמ' 161–175.

מאיר 2013 :

Maeir, A.M., 2013, "Philistia Transforming: Fresh Evidence from Tell Es-Sâfi/Gath on the Transformational Trajectory of the Philistine Culture", in A.E., Killebrew and G. Lehmann (eds.), *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology*, Atlanta, pp. 191–242.

מאיר ועוזיאל 2007 :

Maeir, A.M. and Uziel, J., 2007, "A Tale of Two Tells: A Comparative Perspective on the Tell Miqne-Ekron and Tell es-Safi/Gath in Light of Recent Archaeological Research", in S. White Crawford (ed.), *"Up to the Gates of Ekron": Essays and the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*, Jerusalem, pp. 29–42.

מזר 1981 :

Mazar, A., 1981, "Giloh: An Early Israelite Settlement Site Near Jerusalem", *Israel Exploration Journal*, 31, pp. 1–36.

מזר 1990 :

Mazar, A., 1999, *The Archaeology of the Lands of the Bible, 10,000–586 B.C.E.*, New York.

מזר תשנ"ב :

מזר, ב', תשנ"ב, "בטש, תל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 1, עמ' 144–151.

מזר 2005 :

Mazar, A., 2005, "The Debate Over the Chronology of the Iron Age in the Southern Levant: Its History, the Current Situation and Suggested Resolution", in T.E. Levy and T. Higham (eds.), *The Bible and Radiocarbon Dating: Archaeology, Text and Science*, London, pp. 15–30.

מזר 2007 :

Mazar, A., 2007, "The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective", in I. Finkelstein and A. Mazar (eds.), *The Quest for Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*, Leiden, pp. 117–139.

מזר 2011 :

Mazar, A., 2011, "The Iron Age Chronology Debate: Is the Gap Narrowing? Another Viewpoint", *Near Eastern Archaeology*, 74, pp. 105–111.

מזר ופאניץ-כהן 2001 :

Mazar, A. and Panitz-Cohen, N., 2001, *Timnah (Tel Batash) II: The Finds from the First Millennium BCE* (Qedem 42), Jerusalem.

מסטר 2009 :

Master, D., 2009, "The Renewal of Trade in Iron I Ashkelon", *Eretz Israel*, vol. 29, pp. 111*–122*.

מסטר ואג'ה 2011 :

Master, D.M. and Aja, A.J., 2011, "The House Shrine of Ashkelon", *Israel Exploration Journal*, 61, pp. 129–145.

נאמן 1996 :

Na'aman, N., 1996, "The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century BCE", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 304, pp. 17–27.

נאמן 2008 :

Na'aman, N., 2008, "In Search of the Ancient Name of Khirbet Qeiyafa", *Journal of Hebrew Studies*, 8, article 21.

נאמן 2010 :

Na'aman, N., 2010 [2012], "Khirbet Qeiyafa in Context", *Ugarit forschungen*, 42, pp. 497–526.

נאמן 2013 :

Na'aman, N., 2013, "The Kingdom of Judah in the 9th Century BCE: Text Analysis versus Archaeological Research", *Tel Aviv*, 40, pp. 247–276.

נחשוני תש"ע :

נחשוני, פ', תש"ע, "מקדש פלשתי בצפון-מערב הנגב", קדמוניות, 138, עמ' 88–92.

נחשוני וטליס תשס"ח :

נחשוני, פ' וטליס, ס', תשס"ח, "אם אל-בקר (נחל אדוריים)", חדשות ארכיאולוגיות, 120, עמ' 284–282.

סטון 1995 :

Stone, B.J., 1995, "The Philistine and Acculturation: Culture Change and Ethnic Continuity in the Iron Age", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 298, pp. 7–32.

סטייגר 1995 :

Stager, L.E., 1995, "The Impact of the Sea Peoples in Canaan (1185–1050 BCE)", in T.E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, London, pp. 332–348.

סטייגר 1998 :

Stager, L.E., 1998, "Forging an Identity: The Emergence of Ancient Israel", in M.D. Coogan (ed.), *The Oxford History of the Biblical World*, New York, pp. 123–175.

סטייגר 2008 :

Stager, L.E., 2008, "Ashkelon, Tel", *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, 5, pp. 1578–1586.

סטייגר ואחרים 2008 :

Stager, L.E., Schloen, J.D., Master, D.M., Press, M.D. and Aja, A., 2008, "Part 4: Stratigraphic Overview", in L.E. Stager and J.D. Schloen (eds.), *Ashkelon 1*, Winona Lake, pp. 215–323.

סטייגר ושלואן 2008 :

Stager, L.E. and Schloen, J.D., 2008, "Introduction: Ashkelon and Its Inhabitants", in L.E. Stager and J.D. Schloen (eds.), *Ashkelon 1*, Winona Lake, pp. 3–10.

סילברמן 2007 :

Silberman, N.A., 2007, "Two Archaeologies (Part of a 'Forum' Discussion)", *Near Eastern Archaeology*, 70, pp. 10–13.

ספיר-הן ואחרים 2013 :

Sapir-Hen, L., Bar-Oz, G., Gadot, Y. and Finkelstein, I., 2013, "Pig Husbandry in Iron Age Israel and Judah: New Insights Regarding the Origin of the 'Taboo'", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 129, pp. 1–20.

סרגי 2013 :

Sergi, O., 2013, "Judah's Expansion in Historical Context", *Tel Aviv*, 40, pp. 226–246.

עוזיאל 2007 :

Uziel, J., 2007, "The Development Process of Philistine Material Culture: Assimilation, Acculturation and Everything in Between", *Levant*, 39, pp. 165–173.

עוזיאל ומאיר 2005 :

Uziel, J. and Maeir, A.M., 2005, "Scratching the Surface at Gath: Implications of the Tell es-Safi/Gath Surface Survey", *Tel Aviv*, 32, pp. 50–75.

עופר תש"ן:

עופר, א', תש"ן, "הר יהודה המקראי – מנוודות לממלכה לאומית", בתוך נ' נאמן וי' פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים, עמ' 155–214.

עופר תשנ"ב:

עופר, א', תשנ"ב, חברון, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, 2, עמ' 475–478.

עופר תשנ"ג:

עופר, א', תשנ"ג, "הר יהודה בתקופת המקרא", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

עופר תשנ"ח:

עופר, א', תשנ"ח, "הר יהודה בתקופת המקרא", קדמוניות, 115, עמ' 40–52.

עמית תשנ"ח:

עמית, ד', תשנ"ח, "ג'בל אל-חאבון (אלון שבות)", חדשות ארכיאולוגיות, קח, עמ' 156–158.

פאוסט תש"ס:

פאוסט, א', תש"ס, "מכפירים למלוכה: מבט מהכפר על ראשית המלוכה בישראל", קתדרה, 94, עמ' 7–32.

פאוסט 2000:

Faust, A., 2000, "The Rural Community in Ancient Israel during Iron Age II", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 317, pp. 17–39.

פאוסט 2003:

Faust, A., 2003, "Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State", *Near Eastern Archaeology*, 66, pp. 147–161.

פאוסט תשס"ה א:

פאוסט, א', תשס"ה, החברה הישראלית בתקופת המלוכה: מבט ארכיאולוגי, ירושלים.

פאוסט תשס"ה ב:

פאוסט, א', תשס"ה, "הממלכה המאוחדת ואנתרופולוגיה: הערה לוויכוח על מעמדה האפשרי של ירושלים כבירה", בתוך א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, הקובץ העשירי, רמת-גן, עמ' 23–36.

פאוסט 2006:

Faust, A., 2006, *Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction, Expansion and Resistance*, London.

פאוסט 2007:

Faust, A., 2007, "Rural Settlements, State Formation, and 'Bible and Archaeology'", *Near Eastern Archaeology*, 70, pp. 4–9, 22–25 (with responses).

פאוסט 2008 :

Faust, A., 2008, "Settlement and Demography in 7th Century Judah and the Extent and Intensity of Sennacherib's Campaign", *Palestine Exploration Quarterly*, 140, pp. 168–194.

פאוסט 2012 :

Faust, A., 2012, "Between Israel and Philistia: Ethnic Negotiations in the Iron Age I", in G. Galil et al. (eds.), *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE: Culture and History*, Munster, pp. 121–135.

פאוסט 2013 א :

Faust, A., 2013, "From Regional Power to Peaceful Neighbor: Philistia in the Iron I-II Transition", *Israel Exploration Journal*, 63, pp. 174–204.

פאוסט 2013 ב :

Faust, A., 2013, "The Shephelah in the Iron Age: A New Look on the Settlement of Judah", *Palestine Exploration Quarterly*, 145, pp. 203–219.

פאוסט תשע"ד :

פאוסט, א', תשע"ד, "תהליך גידולה הטריטוריאלי והדמוגרפי של ירושלים בתקופת הברזל: מתי, כמה ולמה?", בתוך א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ התשעה-עשר, רמת-גן, עמ' 7–37.

פאוסט בדפוס א :

Faust, A., in press, "Highlands versus Lowlands: Reexamining Demographic Processes in Iron Age Judah", *Ugarit Forschungen*.

פאוסט בדפוס ב :

Faust, A., in press, "The Bible, Archaeology, and the Practice of Circumcision in Israelite and Philistine Societies", *Journal of Biblical Literature*.

פאוסט בקרוב :

Faust, A., forthcoming, *Chronological and Spatial Changes in the Rural Settlement Sector of Ancient Israel during the Iron Age: An Overview*.

פאוסט וויס 2005 :

Faust A. and Weiss E., 2005, "Judah, Philistia, and the Mediterranean World: Reconstructing the Economic System of the Seventh Century B.C.E.", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 338, pp. 71–92.

פאוסט וויס 2011 :

Faust, A. and Weiss E., 2011, "Between Assyria and the Mediterranean World: The Prosperity of Judah and Philistia in the Seventh Century BCE in Context", in T. Wilkinson, S. Sherratt and J. Bennet (eds.), *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st millennia BC*, Oxford, pp. 189–204.

פאוסט ולב-טוב 2011:

Faust, A. and Lev-Tov, J., 2011, "The Construction of Philistine Identity: Ethnic Dynamics in 12th–10th Centuries Philistia", *Oxford Journal of Archaeology*, 30, pp. 13–31.

פאוסט ולב-טוב 2014:

Faust, A. and Lev-Tov, J., 2014, "Philistia and the Philistines in the Iron Age I: Interaction, Ethnic Dynamics and Boundary Maintenance", *HIPHIL Novum*, 1, pp. 1–24.

פונק 1968:

Funk, R.B., 1968, "The History of Beth-Zur with Reference to Its Defenses", in O.R. Sellers, R.B. Funk, J.L. McKenzie, P. Lapp and N. Lapp (eds.), *The 1957 Excavations at Beth-Zur* (AASOR 38), Cambridge, pp. 4–17.

פינקלשטיין תשמ"ו:

פינקלשטיין, י', תשמ"ו, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, ירושלים.

פינקלשטיין 1994:

Finkelstein, I., 1994, "The Archaeology of the Days of Manasseh", in M.D. Coogan, J.C. Exum, and L.E. Stager (eds.), *Scripture and Other Artifacts: Essays on the Bible and Archaeology in Honor of Philip J. King*, Louisville, pp. 169–87.

פינקלשטיין 1996א:

Finkelstein, I., 1996, "Ethnicity and the Origin of the Iron I Settlers in the Highlands of Canaan: Can the Real Israel Stand Up?", *Biblical Archaeologist*, 59.4, pp. 198–212.

פינקלשטיין 1996ב:

Finkelstein, I., 1996, "The Philistine Countryside", *Israel Exploration Journal*, 46, pp. 225–242.

פינקלשטיין 2005:

Finkelstein, I., 2005, "[De]formation of the Israelite State: A Rejoinder on Methodology", *Near Eastern Archaeology*, 68, pp. 202–208.

פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2001:

Finkelstein, I., and Singer-Avitz, L., 2001, "Ashdod Revisited", *Tel Aviv*, 28, pp. 231–259.

פינקלשטיין וזינגר-אביץ 2004:

Finkelstein, I. and Singer-Avitz, L., 2004, "Ashdod Revisited – Maintained", *Tel Aviv*, 31, pp. 122–135.

פינקלשטיין ופיאסצקי 2010:

Finkelstein, I. and Piasetzky, E., 2010, "Khirbet Qeiyafa: Absolute Chronology", *Tel Aviv*, 37, pp. 84–88.

פינקלשטיין ופיאסצקי 2011 :

Finkelstein, I. and Piasetzky, E., 2011, "The Iron Age Chronology Debate: Is the Gap Narrowing?", *Near Eastern Archaeology*, 74, pp. 50–55.

פינקלשטיין ופנטלקין 2012 :

Finkelstein, I. and Fantalkin, A., 2012, "Khirbet Qeiyafa: An Unsensational Archaeological and Historical Interpretation", *Tel Aviv*, 39, 38–63.

צ'אדוויק 2005 :

Chadwick, J.R., 2005, "Discovering Hebron", *Biblical Archaeology Review*, 31.5, pp. 24–33, 70.

קוך תשס"ב :

קוך, ע', תשס"ב, "המערכ המדיני בשפלה בתקופת הברזל א'–ב' (1150–800 לפנה"ס)", קתדרה, 143, עמ' 45–64.

קמפינסקי 1983 :

Kempinski, A., 1983, "Area A", in V. Fritz and A. Kempinski (eds.), *Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Hirbet el-Msas (Tel Masos) 1972–1975 (vol 1: textband)*, Wiesbaden, pp. 73–81.

קרוס וסטייגר 2006 :

Cross, F.M. and Stager, L.E., 2006, "Cypro-Minoan Inscriptions Found at Ashkelon", *Israel Exploration Journal*, 56, pp. 129–159.

רייך תש"ס :

רייך, ר', תש"ס, "הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון", בתוך ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים, תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 93–130.

שי ואחרים 2011 :

Shai, I., Ilan, D., Maeir, A.M. and Uziel, J., 2011, "The Iron Age Remains at Tel Nagila", *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 363, pp. 25–43.

שי ואחרים 2012 :

Shai, I., Cassuto, D., Dagan, A. and Uziel, J., 2012, "The Fortifications at Tel Burna: Date, Function and Meaning", *Israel Exploration Journal*, 62, pp. 141–157.

The Iron I – Iron II Transition in the South: Settlement, Demography, and Political Changes

Avraham Faust

The Iron I – Iron IIA transition was an important epoch in the history of the Land of Israel, during which some of the central political entities which dominated the region for hundreds of years developed. This paper aims at a thorough examination of the changes in settlement and demography which took place in the south during this transition, in order to analyze the political processes operating in this formative era. The article will present the data on settlement patterns in the Judean highlands, the Shephelah, and Philistia during Iron Age I and Iron Age IIA, and will then discuss the changes experienced by each sub-region and by the region as a whole, and will address the possible causes for these changes. Special discussion will be devoted to the trough valley sites, as well as to Kh. Qeiyafa and the settlement and resettlement of the Shephelah in general.